

ОСМАНСКОТО НАШЕСТВИЕ И ПАДАНЕТО НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА КНИЖНИНА И РАННОВЪЗРОЖДЕНСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Рангел Георгиев Младенов

Разглеждайки османското нашествие на Балканския полуостров и падането на Второто българско царство през призмата на средновековната българска историопис, от внимание не трябва да бъде изпускана широко застъпената в книжнината идея за Божия гняв, поради който българското царство пада под властта на османците. В тази книжнина Османската държава е възприемана като оръдие на Божия гняв срещу християнските народи.

Тъкмо такава е доминиращата представата у средновековните български книжовници за събитията в края на XIV в. В автори като Исая Серски, Евтимий Търновски, Йоасаф Бдински, Григорий Цамблак, Владислав Граматик и Димитър Кантакузин от XIV-XV в., както и в ранновъзрожденски автори като Паисий Хилендарски, Йосиф Брадати и йеросхимонах Спиридон Габровски от XVIII в., намираме категорични податки за това, че падането на България под османска власт се дължи на Божия гняв и наказание – Бог е изоставил християнските народи (и в частност българският), поради техните грехове и постоянните им междуособици, войни и конфликти. Това е причината изследването ми да се насочи само и единствено върху идеята за „Божия гняв“, отразено в съчиненията от тази епоха, респ. в споменатите български автори.

Паисий Хилендарски в „История славянобългарска“ пише, че поради постоянните войни помежду си, българите и гърците привлекли върху себе си Божия гняв и погубили своите държави, като станали „най-долни турски роби“. Същият поглед за събитията има и Йосиф Брадати, който отбелязва, че ако християнските народи живеели в разбирателство едни с други, „Бог не би ги предал в агарянски¹ ръце“. На свой ред йеросхимонах Спиридон Габровски в своята „История в кратце“ припомня, че „Бог

¹ Или исмаилиани. Исмаил е син на Авраам и египтянката Агар, слугиня на Сара (ср. Бит. 17:20). Той е родоначалник на малките племена на бедуините, които завладяват част от арабската пустиня между Ханаан и Древен Египет (Синайския полуостров). Смята се, че родословието на пророк Мохамед също произлиза от него. Под „исмаилиани“ трябва да се разбират народите от тюркски произход.

в своя праведен гняв и ярост“ изобличава християнските народи [гърци, сърби, българи и албанци], които ще погуби със силата на меча, заради мерзостите им.

За Йоасаф Бдински османското нашествие и падането на Втората българска държава е не само резултат от Божия гняв, но най-вече защото чрез попущението [допускането, Божията воля] се случило голямото агарянско нашествие („Похвално слово за Филотея“). Същия мотив срещаме и при Исай Серски, според когото [в „Разорението след Чирменската битка“] Бог е излял гнева си над християните, които в Чирменската битка срещу султан Мурад I търпят поражение, въпреки, че излизат срещу османците с 60 хилядна избрана войска, без обаче да помислят, че срещу Божия гняв „никой не може да се противопостави“.

В този дискурс пишат и редица други средновековни книжовници, а именно – Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Владислав Граматик и Димитър Кантакузин. Всички те описват трагичните събития от края на XIV в. като резултат от Божия гняв, поради който християнските народи са предадени в ръцете на „агаряните“. От всички тези девет автори и техните произведения ще извлечем текстовете, по които може да бъде проследена една ясна парадигма: в представите на средновековните хронисти и книжовниците от Ранното Възраждане падането на България в края на XIV в. се случва поради греха на българския народ и справедливия Божи гняв. Такова е внушението, което тези автори оставят в съзнанието на своите съвременници, и на онези, които ще четат техните произведения векове по-късно.

До колко обаче тези произведения могат да бъдат разглеждани като исторически съчинения? До каква степен можем да се доверим на описаните от тях събития и на приведените от авторите обяснения за тези събития? Тоест, дали можем да приемем тяхната интерпретация като обективна и като разбираема за техните съвременници? Това, разбира се, са сложни въпроси, но от гледна точка на съвременната историческа наука не само можем, но и трябва да гледаме на тях, освен всичко друго, и като на исторически съчинения, написани в контекста на своето време. Причините за това са основно три. Първо: в тях са отразени множество исторически събития, посочени са имената на много владетели, споменати са множество битки, победи и поражения. Второ: голяма част от тези автори се позовават на други исторически текстове, като Манасиевата хроника, например. Трето: те отразяват духа на своето време, по начина, по който това е било възможно за тогавашната историопис. И макар значителна част от техните произведения да не може да се приеме като историческо съчинение в съвременния смисъл на думата, все пак трябва да имаме в предвид, че тяхната задача е била не толкова да описват събитията напълно коректно, колкото да отразят случващото се през призмата, през която те самите, а и българския народ, са виждали тези събития. Настоящият текст си поставя за цел да се опита да погледне към тези събития през погледа на средновековната книжнина, за да даде представа как падането на България под османска власт е отразявано в писмената от тази епоха, и как тези автори са си обяснявали гибелта на Втората българска държава. Както ще видим, българските летописци от онова време възприемат нашествието на османските турци по нашите земи като бедствие, сравнимо само с библейските катастрофални събития. Това е една представа за османското нашествие като резултат от Божията воля, изразени в Неговия справедлив гняв и дълго отлагано наказание. Според проф. Христо Матанов с такова наказание „Бог подсеца за греховността на човешката природа и за

неизбежността на възмездието“ – наказание, срещу което християните не само не могат, но и не трябва да се опълчват².

Концепцията за Божия гняв обаче, не е нито средновековна, нито дори християнска. Тя се корени в старозаветните текстове и историята на евреите, и намира израз в асирийския плен (722 г. пр. Хр.) и вавилонския плен (586 г. пр. Хр.) на евреите. В най-общ смисъл може да се каже, че греха и отстъплението на евреите са причината Божия гняв да се изсипе върху Божия народ с пълна мяра. Тъй като те вършеха мерзости и „напълниха земята с насилия“, предизвикаха гнева на Господа (Ез. 8:17), „Който изля Своята ярост върху Ерусалим чрез ръката на Навуходоносор“ (Ез. 9:8-10). В този смисъл Божия гняв е израз на справедлив и дълго отлаган съд: „Ще изпратя гнева Си върху тебе, ще те съдя според постъпките ти, и ще възвърна върху тебе всичките ти мерзости. Ще излея върху тебе яростта Си и ще изчерпя гнева Си върху тебе“ (Ез. 7:3,4,8).

Що се отнася обаче до избора на споменатите книжовници, той никак не е случаен. В техните произведения – хроники, агиографски съчинения, похвални слова, исторически разказ – намираме онзи богословски елемент, който потвърждава хипотезата, че падането на България под османска власт се дължи най-вече на това, че Бог е изоставил християнските народи, поради постоянните им междуособици, войни и конфликти (Паисий Хилендарски, Йосиф Брадати, Димитър Кантакузин), а също и заради извършените от тях грехове и мерзости (Григорий Цамблак, Владислав Граматик), както и поради оскверняването на името на Бога (Спиридон Габровски).

Целта на настоящото изследване не е да се занимава с всички причини и предпоставки за нашествието на османците, а да представи тезата, че османската инвазия и завладяването на българските земи е разбираана от съвременниците на тези събития, а и векове по-късно, като събитие с ясно очертани духовно-религиозни и морално-етични корени. В този смисъл задачата, която си поставям, е да издиря, проуча, анализирам и интерпретирам произведенията на средновековните и ранновъзрожденски автори, в търсене на онзи поглед, през който тези автори са отразявали и обяснявали случващите се или вече случили се събития от края на XIV в.

Настоящата статия се основава на интердисциплинарният метод на изследване и навлизането в съседни на историята научни полета като това на антропологията, богословието, литературознанието, в частност средновековната литература, дори философията, в опит да реконструира отчасти светогледа и начина на мислене на средновековните хора. Използвана е методологията на сравнителното изследване и изучаване, както и събирателен, и проучвателен метод, с който се издирват, анализират и класифицират различните произведения и извори за събитията. По този начин стигам до обобщеното заключение за народностното възприятие и мислене за събитията от края на XIV в. и съдбата на българският народ, и българската държавност.

Хронологичните граници на изследването се простират от средата на XIV в. до към края на XVIII в. по отношение на авторите и техните произведения, залегнали в

² **Матанов, Х., Михнева, Р.** От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие – 1354-1571 г. *Istorianasveta* [онлайн] 11.08.2020 г. [посетено на 12 април 2021]. Достъпно на <https://www.istorianasveta.eu/история/обща-история/984-от-галиполи-до-лепанто-балканите.-европа-и-османското-нашествие-1354-1571-г.html?showall=1>.

статията. Колкото до хронологичната рамка на османското завоевание, тя е ограничена от Чирменската битка през 1371 г., за която пише Исая Серски, до превземането на Търново от Баязид през 1393 г., отбелязано от Йоасаф Бдински.

Историографи като Христо Матанов и Евгени Радусhev³, а също и Петър Мутафчиев⁴ и Румяна Михнева, в съавторство с Христо Матанов⁵, обстойно описват историческия дискурс на османското нашествие и падането на Второто българско царство под османска власт. Обзор на българската средновековна култура до и през XIV в., разкриващ традициите в духовния живот на българския народ през периода, прави проф. Николай Ганчев в своята монография, посветена на културният живот на българина чак до XIX в⁶. Този исторически и културен контекст ни помага да разберем развитието на книжовността в този период, през който творят цитираните от мен средновековни автори. Моята задача обаче, не е да разглеждам самото османско нашествие, а да го представя през авторското перо на книжовниците от онова време, които имат един по-различен ракурс върху историята и случилите се в тяхното време трагични за българската държава събития.

Изследването се базира на проучванията върху старата българска литература в периода до XV в. у автори като Боян Пенев, Иван Дуйчев, Петър Динеков, Куйо Кувев, Иван Божилов, Велчо Велчев, Боню Ангелов, Аделина Ангушева, Божидар Пейчев, Йордан Ватев, Милияна Каймакамова, – проучвания, основавани върху значителен брой извори. Колкото до частта в изследването, представяща падането на Втората българска държава като резултат от Божия гняв и наказание, проучването по този въпрос се основава на произведенията на автори като Васил Златарски, Йордан Андреев, Васил Киселков, Васил Гюзелев и Петър Петров, които се занимават с философията на средновековната апокалиптична и пророческо-провиденциална книжнина. Освен това тези автори обстойно говорят за литературното творчество на Исая Серски, патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, Йоасаф Бдински, Паисий Хилендарски, Спиридон Габровски.

Книжовниците на Средновековието и Ранното Възраждане, предмет на моето изследване, са предимно духовни лица, което се обуславя от тяхната зависимост на средновековната българска литература от църквата. Сред представителите на средновековните хронисти срещаме почти изключително монаси, свещеници, дякони, епископи, дори патриарси. Светските лица, които са се занимавали с тази работа, са много малко.⁷ Споменатите в тази статия автори напълно и абсолютно отговарят на тази категория: Исая Серски е светогорски монах; Евтимий Търновски е монах в Келифаревския манастир и патриарх на България; Йоасаф Бдински е видински митрополит; Григорий Цамблак е светогорски монах и игумен на Дечанския манастир; Владислав Граматик прекарва по-голямата част от живота си в Жеглиговския манастир

³ **Матанов, Х.** Българските земи от края на XIV до XVI век. // *История на българите от древността до края на XVI век*. София, Т.1., 2003, с. 453-545.

⁴ **Мутафчиев, П.** История на българския народ: От наченките на човешки живот по нашите земи до Българското Възраждане. София, 1995, с. 315-335.

⁵ **Матанов, Х., Михнева, Р.** От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и Османското нашествие 1354-1571 г. София, 1998, с. 13-155.

⁶ **Ганчев, Н.** Българската култура XV-XIX в. София, 1988.

⁷ **Цанев, Г.** Увод. // *История на българската литература. Старобългарска литература*. София, Т.1., 1962, с. 5.

„Света Богородица“, пребивавал е и в Рилския манастир; Паисий Хилендарски е йеромонах и таксидиот в Хилендарския манастир в Света гора; Йосиф Брадати е монах от Рилския манастир; Спиридон е монах от Света гора, Зографския манастир и този в Нямц.

Именно това обстоятелство, до голяма степен, обяснява стила, формите, сюжетите и похватите, използвани от тези автори в техните произведения. Позоваванията на Библията съвсем не са случайни. Вплетените в историческия разказ библейски похвати – също. Това налага, дори задължава, интерпретирането на техните произведения (или поне тези, споменати в статията) да става именно през тази призма.

В тази категория на книжовниците влизат не само писателите, но и преводачите и преписвачите, а поради тяхното изключително посвещение към литературната работа, носят названията доброписци, скорописци, граматичи. Това са лица, които не случайно са се отдали на книжовна работа – обикновено те са получавали особена подготовка в книжовни школи като Търновската (от втората половина на XIV и XV в.) и Калиграфско-художествените школи от XV-XVIII в., като Котелската школа, например. Освен че книжовниците е трябвало да притежават знания в областта на езика, правописа и краснописанието (в т.ч. калиграфията), те са били изключително добре подготвени богословски. Това обяснява не само използваните библейски сюжети и позовавания на библейския текст в техните произведения, но и умелото използване на библейските модели за интерпретиране на историята. А това на свой ред обяснява защо в техните представи падането на Втората българска държава е засвидетелствано като резултат от Божия гняв и наказание.

Османското нашествие през погледа на книжнината от XIV-XV в.

През XIV в. българската литература претърпява извънредно интересно развитие – в този период се открояват забележителни писатели, които създават редица значителни произведения. Историята на българския народ в този период се разкрива като епоха на ожесточени вътрешни социални борби и на тежки външни изпитания, вследствие на взаимните разпри между балканските народи и главно поради „нахлуването на грабителските турски орди“⁸. Тези събития, разбира се са, отразени в произведенията от този период, но аз ще се спра само на трима представители на българската книжовна продукция от XIV в. – Исая Серски, Йоасаф Бдински и Евтимий Търновски.

Исай Серски

Исая или Исая Серски е православен духовник и книжовник от XIV в., автор на славянския превод на съчиненията „Corpus Areopagiticum“ на Псевдо-Дионисий Ареопагит⁹. Основен извор за живота на Исая е житието му, писано вероятно от негов ученик и запазено в препис от 40-те години на XV в. Исая е роден в Сръбското кралство Косово в началото на XIV в. и според собственото му заявление, е със славянски произход. Замонашва се в Осоговския манастир, а после се установява в Хилендарския манастир, където духовен наставник му е Арсений, бъдещ игумен на Хилендар.

⁸ Дуйчев, И., Куев, К. Българската литература през XIV в. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 267.

⁹ Corpus Areopagiticum на Дионисий Ареопагит оказва голямо въздействие върху християнската философия и теология през XV-XVI в.

Получава високо образование и е повлиян от исихазма. След смъртта на Арсений (1348) се оттегля в безмълничество, а сръбския владетел Стефан Душан му поръчва да възстанови манастира „Свети Пантелеймон“, запуснат поради татарската доминация в руските земи. Исая възстановява католикона на манастира, събира монашеско братство и заминава за Сърбия, за да получи пари за възстановената обител. Задържа се в Сърбия, където насърчава строителството на църкви и манастири, повлияни от атонския архитектурен стил от средата на XIV в. По-късно се завръща в Света гора.¹⁰

През 1371 г. след Чирменската битка¹¹, светогорският монах завършва основния си труд – превода на корпуса на Псевдо-Дионисий, възложен му от митрополит Теодосий Серски и започнат, според автора, в „щастливите времена“, т.е. преди османското нашествие. Последното сведение за Исая е от 1375 г., когато той е част от мисията на Сръбската църква, която преговаря с Вселенската патриаршия за сваляне на наложената схизма, след едностранното обявяване на автокефалност през 1346 г. В обширната летописна бележка към неговия превод на съчиненията на Дионисий се разказва за трагичната съдба на балканските славяни след Чирменската битка от 1371 г.¹² Ръкописът е известен и като „Разорение на Македония от турците“¹³. В летописната бележка Исая пише, че чрез агаряните Бог излива гнева си върху сърби и българи:

„Никога ухо не е слушало и око не е виждало неволите и злочестините, що се изсипаха над всички западни градове и области. Като убиха юначния деспот Углеша, турците се пръснаха и полетяха по цялата земя, подобно на птици по въздух. Едни от християните бяха изклани, отвлечени в плен, а онези, които останаха, и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад. Които пък се спасиха от тази напасть, те, по Божие допущение, биваха изпояждани от вълци. Уви, какво прескръбно зрелище бе настанало! Опустя земята, лиши се от всичките си блага, погинаха людето, изчезнаха добитъкът и плодовете. Не остана княз или вожд между людето, нямаше кой да ги избави и спаси, всички бяха обзети от турския страх. И тогава живите облажаваха по-рано умрелите.“¹⁴ В тази връзка проф. Цветана Георгиева пише: „Гръцка хроника потвърждава, че от тогава мюсюлманите започнаха да прегазват християнските царства“¹⁵.

Според Исая Серски деспотите Вълкашин и Углеша са се сражавали напразно:

¹⁰ Динеков, П., Куев, К. Христоматия по старобългарска литература. София, 1978, с. 457.

¹¹ Битката при Марица и Чирмен (дн. Орменио – село в Западна Тракия, Гърция, дем Орестиада) от 26 септември е между османския военачалник от гръцки произход Лала Шахин и сборна войска под предводителството на братята Мърнявчеви. След 1365 г. Вълкашин е с кралско достойнство и обявен от Стефан V Урош за съуправник на Сръбското царство. Неговият брат Йоан Углеша е деспот на Сяр. Повече за Чирменската битка виж Матанов, Х., Михнева, Р., От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и Османското нашествие 1354-1571 г. София, 1998, с. 51-53; Дуйчев, И. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. // Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София, 1972, с. 556; Жиречек, К. Историја срба. Београд, Т.1., 1978, с. 252.

¹² Динеков, П., Куев, К. Христоматия, с. 457.

¹³ Ръкописа от началото на XVI в. се е намирал в Зографския манастир, а след това в дворцовата библиотека във Виена. Описаното събитие в ръкописа е битката при Чирмен на р. Марица и поражението на християнските войски, гибелта на Вълкашин и Углеша и турско нахлуване и Източна Македония. – Божилков, И. Стара българска литература. София, Т.3., 1983, с. 378.

¹⁴ Панайотов, Ф. Вестници и вестникари. София, 2008, с. 63.

¹⁵ Георгиева, Ц. Кратък съвременен прочит на историята на Османската империя (1300-1923). // Годишник на Департамент История. София, Т.III., 2011, с. 2.

„Когато божествените църкви в Света гора процъфтяваха като рай, като постоянно напоявана градина, тогава Бог бе излял гнева си над християните от западните области. Деспот Углеш дигна всички сръбски и гръцки войски, и брат си крал Вълкашин и мнозина велможи, около 60 хиляди избрана войска, която тръгна в Македония да изгони турците, без да помислят, че срещу Божия гняв никой не може да се противопостави. Те не само не изпъдиха турците, но сами люто пострадаха, защото бяха избити и костите си там оставиха непогребани, други множество голямо погинаха от острието на меча или бяха закарани в плен, трети, малцина, бяха сполучили да се спасят и върнат. Никога ухо не е слушало или око не е виждало неволите и злочестините, що се изсипаха на всички западни градове и области.“¹⁶

А в послание от 1373 г. до архиепископа на Гран папа Григорий XI дава следното обяснение: „Безбожните неверници, наречени турци, тези най-жестоки врагове на Христовото име и негови неукротими преследвачи, нападаха с постоянни враждебности, завладяха и свирепо разориха обширни области на ромейското и българското царство, спечелиха големи победи над жителите на тези земи. Обитателите им бяха жестоко изтребени, или отведени в жалка робия, или по някакъв друг начин поставени под ярема на най-злостастното робство, като някои от тях, уви! – се отрекоха от Христовото име.“¹⁷

Поради географското разположение на българските земи, през които преминават не само търговските пътища, но и пътищата на нашествията и войните, където действат външни сили и фактори, неподвластни на българската държава и на нейните владетели, в разбирането на българите от тази епоха постепенно се утвърждава убеждението, че участта им е предопределена, че съдбата им изпраща премеждия и беди, с които те са безсилни да се борят, нито могат да предотвратят. В този смисъл българските летописци от онова време са единодушни по въпроса на какво се дължат бедите, сполетели българското царство: на Божия гняв. Това е Божие наказание за сторени грехове, както смята и Филип Панайотов. Поражението на християнската войска на Косово поле още повече засилва тази вкоренена вече представа. Исай Серски много добре я е изразил, докато в това време съвременниците прекланят глава, за да премине поредното премеждие, надявайки се все някак да оцелеят.

В творбите на Исай гибелта се възприема не просто като крушение на светския и духовен престол на българите, но и като погубел на всичко, което те са сътворили до мига на Божия гняв. Очевидно е, че Исай е бил очевидец на описаните от него събития, изключително високо образован, добре владеещ занаята на летописец, и несъмнено добре усвоил модела на Свещеното Писание, което според Елка Дроснева, е съвсем очевидно, тъй като описаното от него събитие е съпоставимо само с големите типологични сходни събития, такива, каквито ги представя Стария Завет в древната история на евреите¹⁸. Направим ли дори съвсем бегъл опит да съпоставим описаните събития от Исай с библейският им модел – крушението на Ерусалим в навечерието на вавилонския плен (4 Царе 24 и 25 гл.), както и с разказа за гоненията, и пораженията във Втора и Трета книги Макавееви, ще открием библейските похвати, с които си служи

¹⁶ **Панайотов**, Вестници, с. 68; **Божил**ов. Стара българска литература, с. 112.

¹⁷ **Павлов**, **П.**, **Тютюнджиев**, **И.** Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.), Велико Търново, 1995 г., с. 58.

¹⁸ **Дроснева**, **Е.** Фолклор, библия, история. София, 1995, с. 200.

Исай. Именно чрез този модел автора е избрал да разкаже видяното от самия него в зората на гибелта на българската държавност.

Исай Серски, както впрочем и Цамблак, създават своите съчинения непосредствено след събитията, на които стават свидетели, и които са обект на описание в техните хроники. В тях можем да видим, че причината за разорението на балканските земи след битката при Чирмен и превземането на Търново, както и последиците от това, са обяснени в духа на християнския провиденциализъм¹⁹. Според Милияна Каймакамова историческата истина в хрониката на Исай Серски е отразена относително, но изключителната ѝ историческа ценност произтича от това, че то отразява и едновременно с това, свидетелства за настроенията и мислите на българското общество в момента на завладяването, и началния момент на владичество²⁰.

Йоасаф Бдински

С литературния, църковния и обществено-политическия развой на българския народ през последното десетилетие на XIV в. е тясно свързано името на тогавашния видински митрополит Йоасаф. За съжаление, съвременната българска историческа наука не е в състояние да ни даде пълна и ясна представа за него: оскъдни са книжовните сведения, които поне до известна степен биха спомогнали да се долови житейския път и истинския образ на споменатия йерарх, съвременник на пълната разруха на Второто българско царство под напора на стихийната мощ на османските турци. Сведенията за Йоасаф Бдински²¹ са твърде оскъдни. Ако не се бе опазил от забвение един документ от 1392 г., подписан от тогавашния константинополски патриарх Антоний IV²² и ако не знаехме за „Похвално слово за св. Филотея“, написано от самия видински митрополит, името и образа му за винаги биха изчезнали в мрака на вековете, както впрочем са изчезнали имената и образите на толкова много и бележити българи, които са усърдно работили през целият си живот за културния и политически възход на своята държава през бурните и превратни средни векове от българската история²³. Според Куйо Куев все пак би могло да се приеме, че произхожда от знатен видински род, и че още на младини, повлиян от идеите на исихазма, поема пътя на монашеството²⁴, отричайки се от примамливия блясък на света и славата на придворния и болярски живот: наметнал монашеското расо и се посветил в служба на Бога, а чрез нея – на църква и народ. Това личи от свидетелството на цариградския патриарх Антоний, който в патриаршески протокол на Константинополската патриаршия от септември 1392 г., с който Йоасаф е ръкоположен за видински митрополит, казва, че още от младост той бил „посветен на Бога човек и отказал се от род, от богатство, от житейска гордост, от слава и от светска власт заради спасението си, поради което е толкова обичан не само от царя, но и от целия онзи град [Видин]“.²⁵

¹⁹ Идеалистическо философско направление, което обяснява историческите събития като проява на волята на провидението, т.е. на Бога.

²⁰ **Каймакамова, М.** Българска средновековна историопис. София, 1990, с. 83.

²¹ По молба на Иван Срацимир е ръкоположен за видински митрополит (1392). В „Похвално слово за пренасяне мощите на св. Филотея“ дава ценни исторически сведения за положението на българския народ в края на XIV в. и първите години на турско владичество. Виж **Киселков, В.** Митрополит Григорий Цамблак, с. 169.

²² Антоний IV Константинополски е патриарх на Константинопол в периода 1389-1390 и 1391 до 1397 г.

²³ **Киселков, В.** Митрополит Григорий Цамблак. София, 1943, с. 169.

²⁴ **Куев, К.** Йоасаф Бдински. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 345.

²⁵ Пак там, стр. 345.

Не знаем със сигурност дали в бил ученик в школата на килифарския отшелник Теодосий, или се е учил в школата на търновския патриарх Евтимий, но с убеденост може да се твърди, че преди да заеме митрополитската катедра, Йоасаф се подвизавал като монах в някои български манастири, и носейки скромния йеромонашески сан, бил горещо обичан и почитан както от видинското гражданство, така и от самия видински цар – Иван Срацимир²⁶. Известно е обаче, че Йоасаф работи във Видин в края на XIV в. като митрополит на все още съществуващото Видинско царство. Според Васил Киселков, Йоасаф Бдински най-вероятно е имал нещастieto да преживее и завладяването на Видин, след като три години по-рано е бил свидетел на краха на Търновското царство. На видинската митрополитска катедра йеромонах Йоасаф се възкачва през 1392 г. (Йоасаф е митрополит на Видин до 1394/95 г.) и това той дължи колкото на личните си качества като един от най-просветените духовници на своето време, толкова и на лошите църковни отношения между Константинопол и Търново по времето на Иван Александър и на Иван Шишман, от една страна, и на личната вражда на Шишман и Срацимир, и на политическото и териториалното съперничество между Търновска и Видинска България, от друга. Така, без вековното съперничество между Константинопол и Търново, и без лошите отношения между Търново и Видин през втората половина на XIV в. йеромонах Йоасаф едва ли би изплувал на повърхността на църковните и политически борби в България²⁷.

За да предпази царството си от евентуално турско нашествие, като изяви верноподаническите си чувства към султан Баязид, а също и за да издейства власт и влияние върху вече падналия Търново в църковно отношение, Срацимир изпраща в Търново своя син и съуправител Константин, заедно с митрополит Йоасаф. За тази мисия и за приема на Срацимировите пратеници от страна на султановия заместник в Търново, свидетелства и Йоасаф в „Похвално слово за Филотея“: „Когато настъпи втората година [от падането на Търново – б.а.], нашият преблагочестив цар благоволи да изпрати в горепоменатия Търново своя превъзлюбен, доблестен и мъдър син по-добре – Христолюбивия нов Константин, а с него и наше смирение, поради някои необходими и важни царски работи. С Христовата благодат като пристигнахме на мястото тържествено, със слава и блясък, по царски и архиерейски, ние бяхме приети от местния княз с голяма почест и внимание за дълго време“.²⁸ Това посещение било с политическа мисия пред тамошния турски управител: не е съвсем ясно каква точно била тази мисия, но едно е ясно - на цар Константин и на митрополит Йоасаф им било позволено да вземат находящите из търновските църкви и манастири по онова време мощи на св. Петка и св. Филотея и да ги пренесат във Видин, последните от които били пренесени от търновския девически манастир „Света Богородица“ [днес – Арбанашки манастир „Света Богородица“ – б.а.], където се пазили до тогава, и били пренесени във видинската митрополитска катедра „Света Богородица“, която по онова време се

²⁶ **Киселков, В.** Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за св. Филотея. // *Българска историческа библиотека*. София, Т.1., 1931, с. 169-170.

²⁷ Васил Киселков разглежда църковните отношения между България и Византия през средновековието, както и политическото и териториалното съперничество между Шишман и Срацимир в средата на XIV в. Повече по този въпрос виж: **Киселков**, с. 170-178.

²⁸ **Киселков**. Митрополит Йоасаф Бдински, с. 188-190.

намирала вътре в тогавашната крепост. Според митрополит Йоасаф били пренесени също така и част от мощите на св. Теофана²⁹.

Впечатленията си от страшното разорение, постигнало Търново, причинено от завоевателите, Йоасаф предава в единственото достигнало до нас съчинение – „Похвално слово и отчасти чудесата и животът на нашата преподобна и триблажена майка Филотея“ – по известно като „Похвално слово за Филотея“, познато по препис в сборника на Владислав Граматик от 1479 г.³⁰ Този Йоасафов труд представлява църковна, хвалебна реч в духа на панегиричната книжнина от средновековието, особено на тази от XIV в. В своя труд авторът се погрижил, доколкото му позволяват силите, да изложи живота на гръцката светица Филотея и да я възхвали като истинска представителка на християнската набожност и на християнската аскеза от XIV в., следвана от последователите на Григорий Синаит. В него Йоасаф на места ту свободно, ту буквално предава онова, което патриарх Евтимий е изложил в своето „Житие на св. Филотея“, както ясно може да покаже съпоставката между двете творби. Освен това, когато е писал своя труд Йоасаф е имал пред себе си и произведението „Похвала на св. Параскева“ на Евтимий, от където митрополит Йоасаф взема буквално два доста дълги пасажа [в глава 6] и ги е пригледил към своето произведение, без да смята, че е неудобно да се възхвалява св. Филотея по същия начин, и със същите думи и изрази, с които Евтимий възхвалявал св. Параскева³¹.

Трудът на видинския митрополит Йоасаф се състои от дванадесет глави, като в девета глава автора описва разорението на Търново от Баязид и тежката, и непоносима участ на търновските граждани през първата година от завладяването на града така: „Стана велико агарянско нашествие и се извърши пълно разорение на този град с околностите му“. Именно така Йоасаф вметва в творбата си, в контекста на пренасянето на мощите на светицата в Търново, и трагедията, сполетяла българските земи вследствие на османското нашествие. За него тази трагедия е сбъдване на Божия промисъл, на предсказанията за идващия край, широко разпространени в книжовността на българските XIII-XIV в. Йоасаф пише:

„В 6902 година [1394 – б.а.], в трети индикт³², когато, поради неизвестни Божии тайни срещу онова място [Търново – б.а.] се извърши гневът и голямото агарянско нашествие – уви, стана и пълното тъжно разорение на тоя град заедно с околните. Чрез попущението [Божията воля – б.а.] на всесилния промисъл, чиято дълбочина на съдбините е голяма, не зная по какъв начин с него се сбъдваше онова Еремиево псалмопение: „Пътищата на Сион тъгуват“³³, когато всяка възраст от мъжки пол падна

²⁹ Васил Киселков смята, че мощите ѝ се съхранявали през XV в. в Цариград, а Йоасаф е пренесъл само част от тях от Търново във Видин. Преди това част от тях вече били пренесени от Цариград в Търново. – виж **Киселков**. Митрополит Йоасаф Бдински, с. 190-191.

³⁰ Похвално слово за св. Филотея е поместено в сборника Българска историческа библиотека. Т.1. – виж **Киселков**, с. 189-206.

³¹ **Динев, П. Куев, К.** Христоматия по старобългарска литература. София, 1978, с. 451-456.

³² Период за измерване на времето в Римската империя, равен на 15 години. С императорски указ е разпоредено веднъж на всеки 15 години да се прави преоценка на имуществата за установяване на размера на данъците. Наложил се като система на летоброене. Индиктът може да се използва само, ако се съотнесе с друга система за датиране – от Сътворението на света, от управлението на владетел и т.н.

³³ Плач Еремиев 1:4. Съвсем очевидно митрополит Йоасаф Бдински прави паралел с вавилонския плен и отвещането на жителите на Ерусалим и Юдея в робство: „Юда се пресели поради бедствие и тежко робство, посели се между езичници, и не намери покой, защото Господ напрати върху му тъга заради многото му беззакония; децата му отидоха в плен“ (ст. 3,5).

под оръжие, когато се извършваше невероятното чудо, що пак Еремия тъжно възпява: „Проляха кръвта им като вода около Ерусалим и нямаше кой да ги погребее [Пс. 79:3]: изоставиха труповете на рабите ти за храна на птиците небесни и телата на преподобните ти – на земните зверове“ [ср. Ер. 16:4 – б.а.]³⁴.

С умело подбрани библейски цитати Йоасаф не само рисува картинно поробването на Търновското царство, но и подчертава библейския характер на това злощастие:

„Прочее тогава бяха казани, а сега се сбъднаха предсказанията: И отритна жилището в Силом, скинията, в която обитаваше Той между човеците, да се изразим псаломски, и предаде в плен своята сила и своята слава в ръцете на врага и презря своето наследство [Пс.78:60 – б.а.]. Сбъдна се най-трогателното предсказание: „И свещениците му падаха от оръжие“ [ст. 64 – б.а.], според Писанието: „Изпрати им гнева на яростта си, уви!, и ярост, и гняв и скръб, изпратени чрез жестоки ангели. Тогава архиерите и гражданите трогателно биваха гонени, подлагани по много начини на мъки и злословия. О беда! Заради благочестието си биде заточен дори и патриарха, онова светило на светилата и христоводният образ. Съжалявам те, о, църкво, съжалявам те поради това неочаквано разорение. Тогава в непристъпната Светая Светих влязоха нозете на нечестивите, тогава се изпълни и казаното от Господа: „Когато видите мерзостта на запустението да стои на свято място.“³⁵ [ср. Мат. 24:15 – б.а.].

Тези слова на Йоасаф Бдински съвсем ясно насочват вниманието към библейския текст (чрез позовавания на старозаветни исторически събития): позовавайки се на Иеремиа (виж 14:16 и 16:4, а също и Пл. Ер. 1:3-5), автора отнася това пророчество именно към събитията около разорението на Търново – „тогава бяха казани, а сега се сбъднаха“. За да направи паралела по-ясен и библейски съпоставим с историческите старозаветни събития, той споменава за Сило и скинията, в която Господ обитаваше. Именно в Сило е издигнат шатърът за срещане в ранният период на завоюването на Ханаан (Ис. Нав. 18:1) и това е главното светилище на израилтяните в периода на съдиите (Съд. 18:31). В по-късния период Сило е сочен като пример за Божествено осъждане поради беззаконието на неговото население (Пс. 78:60, Ер. 7:12,14; 26:6,9).³⁶ Йоасаф цитира Псалми, за да съпостави случващото се в Търново и факта, че Бог е предал в ръцете на османците българския народ. Той обаче не спира до тук – отъждествява Търново със Светая Светих³⁷, за да покаже абсолютното разорение и плен на Втората българска държава. С това Йоасаф ясно показва, че падането на Търново е резултат на Божия гняв и наказание поради отстъплението на българският народ от Неговите пътища.

Виждаме, че османската инвазия се възприема като Божие наказание. Но с какво българите са предизвикали Божия гняв Йоасаф не знае, или поне не иска да сподели в творбата си. Ясно е обаче, че по това време подобни схващания не са били никак чужди

³⁴ **Панайотов.** Вестници, с. 66.

³⁵ **Динев, Куев.** Христоматия, с. 453; **Киселков.** Митрополит Йоасаф Бдински, с. 202.

³⁶ Ефремски град на 16 км. южно от Сихем и 38 км. северно от Ерусалим. Тук Исус Навин прави второто разделение на Обетованата земя. Именно тук Господната скиния е поставена, когато израилтяните се установяват в страната (Ис. Нав. 18:1; 19:51). Ковчегът и скинията остават в Сило 330 години, когато филистимците по времето на първосвещеника Илий, го превземат (виж 1 Царе 4 гл.).

³⁷ Светая Светих е най-святото място в храма, където обитава Бог. Мястото е толкова свято, че никой човек не е имал право да влиза вътре, освен първосвещеника, и то само веднъж годишно, когато е денят на умилостивлението, Йом Купур (т.е. Ден на изкуплението).

на средновековния хронист, историк или книжовник. Оценката му за бедствието показват словата, които „мнозина казаха: По-добре беше слънцето да изгаснеше, отколкото да замлъкне Евтимовият език“. По-нататък Йоасаф продължава:

„Чрез проявения от Бога гняв биде позволено на враговете люто да се ярят на благочестивите и голяма беше дързостта на нечестивите срещу благочестивите. О, позор! И мнозина се прехвърлиха към непристойната Мохамедова вяра: едни като се изпоплашиха от страх, някои като се смекчиха чрез ласкателства или като бидоха победени чрез материална придобивка, други пък се присъединиха към враговете, като – поради простотията си – се подмавиха чрез писма и хитрост.“³⁸

И Йоасаф, подобно на Евтимий, вмъква в „Похвално слово за пренасяне мощите на св. Филотея“ (глава дванадесета) една молитва, която разкрива съдбовната обреченост на Видинското царство:

„О, всеславна майко Филотейо, не преставай да се молиш за нас на Бога. Въздигни свещените си ръце над стадото и ходатайствай непосредствено. Надари този град, който е предоставен на тебе и който наследи твоите славни мощи, със спасение и освобождение от всяка злоба на езичниците, от нападенията на варварите! Избави го от всеки богопопустен гняв и от ярост! Утвърди и запази от изпитания държавата на твоите христорлюбиви царе Срацимира и сина му Константина! Дано се не изтощиш в молитвите си за нас, защото тебе придобихме за ходатайка на нашето спасение.“³⁹

Тази молитва към света Филотея Търновска е отражение на страха на Срацимир, Константин, Йоасаф и всички жители на Видин поради надвисналата опасност, идваща от юг – агаряните: „Надари този град, който е предоставен на тебе [...] със спасение и освобождение от всяка злоба на езичниците, от нападенията на варварите! Избави го от всеки богопопустен гняв и от ярост!“.

Филип Панайотов в търсене на отговор за османското нашествие и падането на Втората българска държава, съвсем логично задава въпроса: „Не трябва ли в случая да се вгледаме и в народопсихологията на тези българи, които като че ли с някакво вътрешно примирение приемат нашествието на турците?“ Отговора на този въпрос той намира у Исая Серски: „Тогавя Бог бе излял гнева си над християните“. Куйо Куев на свой ред заключава, че у Йоасаф се забелязва стремеж да свърже църковно-религиозните събития с историческия момент, с въпросите на деня, като по този начин литературата се свързва с действителността, с патриотичните настроения на автора и народностното съзнание за случващите се събития от края на XIV в. и насетне⁴⁰.

Патриарх Евтимий Търновски

Патриарх Евтимий е една от най-светлите фигури в българската история. Той се явява и най-видният представител на Търновската книжовна школа. Роден в Търново, най-вероятно около 1325-1330 г., той произхожда от богато семейство, според някой – от видната фамилия Цамблаковци, и получава отлично образование в търновските манастири⁴¹. Приема отрано монашество (някъде преди 1350 г., когато Теодосий Търновски основава Килифаревския манастир) и става негов ученик, където под

³⁸ Петров, Гюзелев. Христоматия, с. 200; Киселков. Митрополит Йоасаф Бдински, с. 205-206.

³⁹ Панайотов. Вестници, с. 67.

⁴⁰ Куев. Йоасаф Бдински, с. 348; Панайотов. Вестници, с. 67.

⁴¹ Динев, П. Евтимий Търновски. // История на българската литература. София, Т.1., 1962, с. 285.

ръководството на своя учител, изучава не само основните насоки на систематичното богословие, но се запознава търпеливо и задълбочено и с учението на исихастите. Остава в манастира до 1363 г., когато заминава за Константинопол, където попада в центъра на византийската култура. По-късно се отправя към Света гора, където пребивава до 1371 г. По това време Света гора е център на източното богословие и византийската религиозно-християнска култура. Тук той намира всички условия за книжовна дейност – по това време манастирите в Света гора са облагодетелствани с царски привилегии и имат добре уредени и богати библиотеки⁴². Към 1371 г. Евтимий се завръща в България и се установява в манастира „Света Троица“, в гористата местност северно от Търново, където прекарва осем години. Тук той извършва своята книжовна и езикова реформа⁴³ и поставя основите на Търновската книжовна школа, чиято слава по-късно се разнася извън пределите на България⁴⁴.

През 1375 г. Евтимий е избран за български патриарх – този период от неговия живот съвпада с последните години от съществуването на българската държава, попаднала под ударите на османското нашествие, раздирана от дълбоки вътрешни социални противоречия и от засилващото се морално разложение. Евтимий е изправен пред тежката задача да помогне на страната в тези тежки за народ и държава дни, и да запази държавността от все повече приближаващата се катастрофа. Той „живее с илюзията, че това може да стане чрез отстраняване на нравствената поквара, обхванала народа и да издигне морала на населението“⁴⁵ (а оттук и борбата му срещу упадък на брака, срещу разпуснатостта на нравите по време на храмовите празници в околните търновски манастири); чрез обновяването на монашеството по пътя на аскетизма и исихазма, чрез унищожаване на еретическите движения. На този фон книжовната дейност на Евтимий ни насочва към изворите на историческата памет на българина. В пет от агиографските му произведения откриваме историко-летописни сведения. Това са „Житие на Иларион Мъгленски“, „Житие на св. Петка Параскева“, „Житие на св. Филотея Темнишка“, „Похвално слово за Михаил Воин от Потука“ и „Похвално слово за Йоан Поливотски“, а историческата информация, която откриваме там засяга отделни моменти от царуванията на Калоян (1197-1207) и Иван II Асен (1218-1241). Когато обаче патриарх Евтимий пише „Житие на Иван Рилски“ той „все още не подозира, че Бог е отвърнал вече очи от неговия народ“⁴⁶.

В „Житие на св. Филотея Темнишка“ Евтимий пише: „Един мъж високопоставен и славен, по име Навкратий, от гр. Амория, бил назначен от тогавашния цар за воевода на Елада. Случило му се да се бие с безбожните агаряни и след като двете страни се сразили, по неведомите съдби Божии, цялото му войнство било победено: някои били убити, а други били пленени и отведени в Сицилия.“ Според Климентина Иванова вместо „неведомите съдби Божии“, по-удачен е превода „Божествени предопределения“. Тя обяснява, че е налице недоразумение относно значението на думата „съдба“ в старобългарския език и в съвременния: докато в съвременния български съдба означава предопределение, участ, предназначена от Бога за хората, в старобългарския тя

⁴² **Пейчев, Б., Йордан В.** Антология на българската философска мисъл. София, Т.1., 1973, с. 112.

⁴³ Повече за реформите виж: **Андреев, Й.** Търновската книжовна традиция и идеята за Третия Рим. // *Търновска книжовна школа*. София, Т.3., 1984, с. 310-314; **Костенечки, К.** Съчинения: Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич. София, 1993, с. 22; **Диневков.** Евтимий Търновски, с. 285.

⁴⁴ **Диневков.** Евтимий Търновски, с. 288.

⁴⁵ **Божилков, И.** Стара българска литература. Исторически съчинения. София, Т.3., 1983, с. 10.

⁴⁶ Пак там, с. 10-11.

означава определение на съда, съдебно решение, съд, т.е. не предварително зададено решение, а решение, взето в процес на разследване. В този смисъл Божия съдба означава Божието въздаяние на основата на вярата, делата и греховете на хората и навежда към Божия промисъл, който не е предопределение, а предуздание и педагогично напътствие чрез благодат и наказания. Така Евтимий изтъква, че не знае в какво точно са съгрешили Навкратий и войниците му, за да ги постигне Божия гняв⁴⁷. За Евтимий греха не е от значение – той не се интересува от неговата същност, за него е важно, че има някаква причина за Божия гняв и именно това той отразява в „Житие на св. Филотея Темнишка“.

Османското нашествие през погледа на книжнината от XV в.

Завладяването на България от турците лишава българският народ от естественият път на неговото национално, културно и политическо развитие и го заставя да води тежка борба срещу многообразните форми на потискащата го власт. В този смисъл завладяването става причина за унищожението на много културни и материални ценности, както и книжовните средища: разрушени били културните огнища в страната, унищожени били и много книги, а голяма част от образования елит била избита, докато друга част емигрирала в съседните страни. Този духовен упадък и понижаване на културните прояви, унищожаването на просветните огнища и културните центрове, несъмнено оказали силно въздействие и върху книжнината от XV в. Все пак тежките условия в първите десетилетия на османското владичество не секнали напълно културният живот в страната. Сега вече главни огнища на културният, просветният и книжовният живот били оцелелите манастири, където грижливо се пазели останалите от миналото книжовни и други паметници на българската култура и изкуство. Манастирите притежавали твърде богати библиотеки от стари ръкописи. Така те се превърнали не само в пазители на ценни ръкописи, но и в огнища и центрове на един нов културен и книжовен живот. Един такъв център несъмнено бил Рилският манастир, но освен него огнища на книжовна дейност били и Етрополе, Ловеч, Търново, Кукленския манастир и други.

В тези тежки условия из средите на българския народ излизат някои видни книжовници, чиито творби отразяват скръбта от загубената свобода на народа – скръб, породена от тежката робия и загубата на миналата мощ и слава на българската държава. Такива автори са Владислав Граматик и Димитър Кантакузин, които описват печалния резултат от завладяването, плод на взаимни вражди и недоразумения между балканските народи и несъгласувана борба срещу поробителя.

Българската безименна хроника от началото на XV в. също заслужава внимание. По обем тя не е много голяма, но разказва за изключително много събития – от 1296 до 1413 г. Петър Динеков отбелязва, че тя е „един важен документ за настроенията и мислите на българската интелигенция в началният период на робството“⁴⁸. Хрониката започва с първите нападения на турците на Балканския полуостров и завършва с възцаряването на Мехмед I Челеби през 1413 г. Предадени са също и сраженията на турците с българи, гърци, сърби, румъни, посочена е и враждата между тези народи като главна причина за покоряването им. Всички тези събития обаче са показани в светлината на тяхната връзка с българската история: именно това е основната цел на автора. Неизвестният

⁴⁷ Пак там, с. 11.

⁴⁸ Динеков, П. Стара българска литература. Ораторска проза. София, Т.2., 1953, с. 138.

автор обаче никак не одобрява постъпката на българският цар Иван Александър и на сръбският владетел Стефан Душан по повод призива на гръцкият император Йоан VI Кантакузин, съуправител заедно с Йоан V Палеолог да го подпомогнат в борбата срещу турците. На думите на разгневеният император: „Не искайте да ни помогнете, но после ще се каете“, българи и сърби отговорили нагло: „Когато дойдат турците срещу нас, тогава ще се борим“. Целия следващ разказ е илюстрация на тази фатална грешка на балканските народи. Хрониката разказва и за Чирменската битка (1371), Косовската битка (1389), сражението с Мирчо войвода във Влашко (1395) и Никополската битка (1396)⁴⁹.

На този фон ще разгледам трима представители на книжовността от XV в. и техни произведения: Григорий Цамблак, Владислав Граматик и Димитър Кантакузин.

Григорий Цамблак

Григорий Цамблак обединява всички качества на балканския интелектуалец от края на XIV и началото на XV в. – от висока образованост до религиозно-политическа активност. Определени данни свързват произхода на Цамблак с видния търновски род Цамблаковци, хора от които са служили при двора на Иван Александър⁵⁰. Цамблак е единственият български писател, обогатил непосредствено четири литературни традиции – българската, румънската (влахо-молдовската), сръбската и руската (руско-украинската). Това значи, че творчеството му се изучава и преподава от учени във всяка една от тези четири православни страни. Аделина Ангушева отбелязва, че заемките на Цамблак от текстове на гръцката богослужебна риторика и други агиографски и химнографски произведения, премодулирайки и преразказвайки пасажи не изразяват творческата слабост на автора, а е част от богословските и социално-прагматичните конвенции на литературната риторика⁵¹. С други думи, Цамблак твори с богословски модели, ето защо цитираните части от неговите произведения могат да бъдат обяснени единствено и само през погледа на богословските концепции за причинно-следствените връзки по отношение на османското нашествие и падането България.

Цамблак е родом българин, израснал е в Търново, във видно болярско семейство. Роден е около 1365 г., ученик е на патриарх Евтимий, на когото по-късно посвещава похвално слово. В началото на 90-те се замонашва и приема името Григорий. По това време се подвизава за кратко в манастирите на Света гора. После е сред приближените на константинополския патриарх. С литературната традиция на Сърбия се обвързва благодарение на пребиваването си в Дечанския манастир, където е игумен. Пише „Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска от Видин и Сърбия“ и „Пространно житие на Стефан Дечански“ (вдъхновено от престоя му в Сърбия)⁵². Тук за първи път изпъква огромния му литературен талант. По-късно, изпълнявайки длъжността на митрополитски проповедник в катедралата „Св. Йоан Кръстител“ в Сучава, е изпратен от цариградския патриарх в молдавската столица, където пише „Мъчение на Йоан Нови Сучавски (Белиградски)“ – първи светец мъченик на румънската църква, с което Цамблак остава завинаги в румънската книжовна традиция. Около 1409 г. той пише

⁴⁹ Ангелов, Б. Българската литература през XV в. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 349-355.

⁵⁰ Велчев, В. Григорий Цамблак. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 326.

⁵¹ Ангушева, А. Григорий Цамблак. // *История на българската средновековна литература*. София, 2008, с. 592.

⁵² Динеков, Куев. Христоматия, с. 417.

„Похвално слово за Киприан“, с което се приобщава и към руската литературна традиция.⁵³

Обхватът на гибелта на България в оцелелите съчинения на Цамблак обикновено е стеснен в пространството на действие на главния му герой: патриарх Евтимий, мощите на св. Петка Търновска, княз Стефан Дечански. В нашествието на османците Цамблак вижда реализация на козните на дявола, който подтикнал българският народ към греховен живот и така българската държава станала жертва на агаряните – оръдието на Божието наказание. В събитията и тяхната предистория той открива повторение на свещената библейска история. Съвсем целенасочено Цамблак сравнява падането на Търново пред Баязид с падането на Ерусалим пред Навуходоносор.

С падането на Търново загиват владетеля и местните светски водачи, загива и духовният водач – патриарха на България. Загива и столичният град, гине и народът, а останалите са отведени в плен, принудени да сменят вярата си. Започва животът в робство, в който българите трябва да запомнят, че поради греховете си Бог ги е наказал с това робство, така както някога е наказал евреите. Същата картина виждаме с падането на Ерусалим и нашествието на Навуходоносор, вавилонския плен и унищожаването на храма, символ на държавността и Божието присъствие в Израил. Не случайно Цамблак казва, че кивотът вече го няма в Търново. Кивотът е онази важна част от храма в Ерусалим, който символизира Божието присъствие и Цамблак прави този паралел не случайно.

За да докаже правотата на своята теза, Цамблак се стреми да намери най-силните аргументи, които се употребяват в средновековната книжнина с оглед на миросгледа на средновековния човек и възможностите, които този миросглед създава за въздействие върху психиката му⁵⁴. Цамблак, а и останалите автори от този период (XIV-XV в.), основава своя миросглед на библейските текстове, сюжети и похвати, за да представи в своите произведения случващото се, или вече случилото се, и да [си] обясни това, което е станало. Велчо Велчев отбелязва, че Цамблак следва този религиозен миросглед, обяснявайки всичко, което се е случило с Търново с „божествен промисъл“⁵⁵.

След падането на Търново Иван Срацимир изпраца сина си Константин и видинския патриарх Йосиф Бдински да пренесат мощите на света Петка във Видин⁵⁶. Цамблак отразява това събитие в „Разказ за пренасяне на мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия“. Този разказ е един от най-характерните образци на историческия разказ в средновековната литература от края на XIV – начало на XV в. В него намират отражение редица важни събития от последните десетилетия на XIV в. Споменава се за последните години от управлението на Иван Шишман, в които османската опасност с нова сила надвиснала над Търновското царство. Отбелязва се също, че основната част от неговите територии били превзети от османците. Подробно е пресъздадено превземането на Търново. Цамблак прави кратко описание на разположението на българската столица, целящо да изтъкне значението ѝ като

⁵³ **Петкова, И.** Политически проблеми и историческа перспектива на българския народ в творчеството на Григорий Цамблак. // *Търновска книжовна школа*. София, Т.3., 1984, с. 319.

⁵⁴ Пак там, с 319.

⁵⁵ **Велчев, В.** Григорий Цамблак. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 333.

⁵⁶ **Огнянова, Е.** Християнска обредност и светци в българския фолклор. // *Християнската култура в Средновековна България*. Велико Търново, 2008, с. 432.

труднопревземаема крепост⁵⁷ и отбелязва, че Баязид трудно ще превземе крепостта със силата на оръжието: „След като стигна до чудния град той недоумяваше как да го превземе, понеже виждаше непристъпността на мястото, затворено от стръмнините на планини и високи хълмове и заякчено със стени високи. Поради тия неща варваринът искаше да се завърне без успех“. Според разказа на Цамблак обаче Баязид успява да завладее Търново „когато грехът надделя“, а в „Похвално слово за Евтимий“ той ясно отбелязва, че Баязид „най-после превзе града, но не със своята сила, а като замлъкна Божието предопределение“. Цамблак възкликва: „О, скръбна повест!, – когато грехът надделя, изведнъж в ръцете [на султана] бе онова, което му се струваше, че никога няма да получи“⁵⁸. Как точно е паднала крепостта няма конкретно сведение. Цамблак загатва, че станало когато грехът надделял, респ. че Бог допуснал това.

По-нататък историческите сведения, които Цамблак дава, са свързани с последните години от съществуването на Видинското царство: бързото превземане на Видин, пленяването на Срацимир и отвеждането му в Бурса. В произведението ярко се откроява историческият усет на автора – зад пестеливите сведения личи отличната му способност да предава същността на събитията. Споменатите исторически събития и персонажи⁵⁹ говорят за изключително добрата осведоменост на автора относно развоя на събитията, което засилва още повече историческото му значение като автор⁶⁰.

В „Патриарх Евтимий в Търново“ Цамблак описва падането на Търново така:

„Варварският цар, който се беше възгордял с победите си и със завладяването на много народи, реши – доброненавистникът! – да разори града Търново, понеже бил слушал, че той е много голям, красив и укрепен със стени; че местоположението му е такова, че мъчно би бил завладян, защото освен със стени достатъчно е защитен природно, а освен това – че има големи богатства и многобройно население и че е прочут както с църковните, така и с царските сгради. Затова, като повдигна всички източни войски, начевайки от персийските земи, Ликоания и Азия, премина Дарданелите. И след като намери всички западни войски събрани, както беше заповядал – за да надмине с тях не само Дария, царя на персите и на мидийците, но дори и Александра Македонски, – неочаквано нападна града. Той го обсади отвсякъде с войска, а не само откъм една или две страни! Варваринът се лютеше и заплашваше. Той обещавахе, че с огън ще изгори жителите, на късове ще ги насече и на друга мъчителна смърт ще ги предаде, ако така продължават да се съпротивляват. И постигна той целта си, но не чрез силата си, а защото Божията воля допусна.“⁶¹

Според османските военни правила, ако обсаденият град се предаде доброволно, животът и имотът на населението се запазват, съхраняват се и някои от църквите, но най-хубавите се превръщат в джамии. Ако обаче населението се съпротивлява, градът се шурмува и след като се превземе, в продължение на три дни се предоставя на

⁵⁷ Относно крепостите Царевец и Трапезица виж **Славчев, П.** Социална характеристика на населението в средновековната столица Търново. // *Търновска книжовна школа*. София, Т.3., 1984, с. 302-303.

⁵⁸ **Динев, К.** Христоматия, с. 440-442.

⁵⁹ В творбата Цамблак говори за българските царе Иван Шишман и Иван Срацимир и неговия син Константин; за серския деспот Иван Углеш, загинал в битката при Чирмен (1371) и неговата съпруга Евтимия; за сръбския княз Лазар, намерил смъртта си при Косовската битка (1389) и съпругата му княгиня Милица, и синовете им – деспот Стефан и Вълко.

⁶⁰ **Каймакамова, М.** Българска средновековна историопис. София, 1990, с. 121-122.

⁶¹ **Динев, Кув.** Христоматия, с. 434; **Каймакамова,** Българска средновековна историопис. с. 122.

произвола на войските, които могат да правят каквото поискат с жителите и техните имоти. Част от християнското население бивало подлагано на поголовна сеч, мнозина били вземани в плен и продавани в робство, а други – изселвани в далечни безлюдни краища. В града могли да останат само ония, които се отказвали от своята вяра и приемали исляма. Търново се съпротивлява до последния момент и това предопределя неговата участ.

В този епичен разказ Цамблак споменава, че варварския цар не би могъл да превземе Търново със собствената си сила, тъй като града е добре укрепен и непревземаем. Според автора, Баязид превзема Търново „не чрез силата си, а защото Божиата воля допусна“. С други думи, Бог е предал престолният град в ръцете на османците, оръдие на Неговото наказание, заради отстъплението на българския народ, или както самия Цамблак пише [в „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка“] – „когато грехът надделя изведнъж в ръцете му бе онова, което му се струваше, че никога няма да получи“.⁶²

Най-значителното произведение на Цамблак обаче, което синтезира в себе си всичките му най-характерни качества на писател е „Похвално слово за Евтимий“⁶³, създадено в чест на неговия учител Евтимий Търновски. Произведението е създадено по всяка вероятност в периода 1414-1418 г., по време на пребиваването на Цамблак в Русия. Не е известно нищо по-конкретно около възникването му, освен признанието на автора, че е използвал свидетелства на монаси от Студийския манастир в Константинопол, от Великата Лавра на св. Атанасий в Атон и „от цялата Атонска планина“.⁶⁴

Васил Златарски приема, че един от информаторите на Цамблак е бил Константин Костенечки, който се среща с него в Сърбия след престоя си в Бачковския манастир, и че Словото е написано именно там през 1408 г. Опит да внесе някои уточнения около замисъла на Цамблак прави П. Русев, според когото „Похвалното слово“ е съчинено, за да се произнесе пред българи – може би в Южна Русия или в Молдавия, където по онова време са се намирали български емигранти; не е изключено конкретният повод да е било тържественото провъзгласяване на Евтимий за светец, и то не непосредствено след смъртта му (приема се, че Евтимий умира в началото на XV в.).

Както в „Патриарх Евтимий в Търново“, и тук – в „Похвално слово за Евтимий“, срещаме почти същият текст, описващ превземането на Търново. Цамблак отново посочва, че Баязид след продължителна обсада „най-после превзе града, но не със своята сила, а като замлъкна Божието предопределение“, след което продължава: „И веднага йероят беше изгонен от църквата [Патриаршеската катедрала „Възнесение Господне“], която завзеха творците на безсрамието. В ръцете на чуждоземците падна Кивотът на Завета, във властта на асирийците се оказа светинята на светините и което е най-вярно – светините бяха предоставени на псетата“⁶⁵. Този паралел с асирийския плен на евреите не е случаен – Цамблак напомня за съдбата на еврейския народ, за

⁶² Динеков, Куев. Христоматия, с. 434.

⁶³ Познати са пет преписа: Московски от XVI в. (от сбирката на Румянцев, №3171 в Държ. библиотека, Москва); Вилненски от XVI в. (№ 104 от Държ. библиотека, Вилно); Ленинградски от XVII в. (№ 205 в Публичната библиотека, Ленинград); Барсов от XVI в. (№350 от Държавния исторически музей, Москва); Овчинников от XVI в. (№261 от сбирката на Овчинников в Държ. библиотека, Москва). – Динеков, Куев. Христоматия, с. 434.

⁶⁴ Пак там, с 434.

⁶⁵ Динеков, Куев. Христоматия, с. 434.

предупреждението на пророците и за Божия гняв и наказание, намерили краен израз в плена. Това сравнение показва, че Цамблак вижда същите предпоставки, същите измерения и същото следствие от отстъплението на българския народ. Паралелът е прекалено буквален, за да бъде случаен. Използвайки библейските похвати и сюжети, Цамблак обяснява по какъв начин падането на Търново се възприема не само от него, но и от българския народ, изобщо.

Изворите и историографските изследвания не са единни по отношение на това как се случва превземането на Търново. Народни предания говорят за „невидима ръка“, „Божествени провидения“, или „надделяване на греха“, които позволяват на Баязид да преодолее крепостните стени и да нахлуе в столицата. Съвременната историография смята, че е твърде вероятно след изтощителна тримесечна обсада градът да се е предал сам. За подобно становище допринася факта, че османското нашествие на Балканите е съпроводено със съпътстващи фактори – България е една от страните особено остро засегнати от бедните земеделски реколти през XIV в. и демографски дестабилизирана от чумните епидемии. В случай че градът се е предал доброволно пред настъпващата армия, законът на шариата повелява неговите граждани да не бъдат репресирани. Историята обаче ни казва, че Търново е разорен, а жителите му избити, което на свой ред довежда до мисълта, че градът не се е предал сам. Но дори някои от крепостите на Търново да са се предали, или всички сами да са отворили вратите си, те все пак са се отбранявали в продължение на месеци. Това „развързва“ ръцете на Баязид за разрухата на града след превземането му.

Очевидно Бог е допуснал завладяването, както смята Цамблак, споменавайки, че Ковчегът на Завета е попаднал в асирийски ръце. Цамблак използва такава библейска терминология, за да покаже, че има богословска, духовна причина за падането на България. Ковчегът на Завета символизира Божието присъствие, следователно за Цамблак, използвайки езика на Библията, това означава, че Господ е изоставил българите. Когато в Стария Завет Ковчегът на Завета попада в чужди ръце, това означава само едно – поражение за Израил (ср. 1 Царе 4 гл.). Паралелът с асирийците, за който споменава Цамблак, е изключително контекстуален – без съмнение тази алюзия насочва вниманието на читателя към това, че в крайна сметка Божията воля е била такава – както и самия Цамблак пише – а това е директна препратка към Божия гняв и наказание.

Това похвално слово, освен исторически извор, е преди всичко религиозен текст по стил, език и похват (т.е. има и религиозен, богословски контекст), и следователно то задължително следва да бъде интерпретирано в религиозен контекст с богословски способности. На базата на написаното от Цамблак, следва предположението, че в крайна сметка християнска България пада пред ислямската държава заради религиозното отстъпление на народа. А какво точно е то, никой от споменатите автори не се наема да конкретизира. За тях това дори не е от значение. От значение е единствено фактът на наказанието, дошло директно от Бога чрез исмаилтяните – оръдието на Неговия гняв.

Ето защо Цамблак е категоричен: не силата на Баязид, нито предателство на евреи, а Божието предопределение е причина за падането на Търново. Изразът „замлъкна Божието предопределение“ има своя библейски произход и означава „Бог ни изостави“. Когато срещаме този израз в Свещените Писания той винаги означава, че Бог предаваше своя народ в ръцете на чужденци с цел наказание. За Геден Господ е

изоставил евреите и ги е предал „в ръката на мадиамците“ (Съд. 6:13, ср. и Ер. 5:19). Библейският текст е категоричен: „Господ е с вас докато сте вие с Него; и ако Го търсите, ще бъде намерен от вас, но ако Го оставите, Той ще ви остави“ (2 Лет. 15:2). Предвид множеството заемки от библейският текст, Цамблак видимо е познавал и ползвал езика на Библията. Това обяснява и начина, по който той описва падането на Търново – като следствие на Божия гняв.

Владислав Граматик

Владислав Граматик е роден в Ново бърдо (при Призрен), днес в Косово в началото на XV в. Той е образован книжовник, притежаващ големи научно-литературни интереси. Работил в традициите на Евтимиевата школа, считан е за късен представител на Търновската книжовна школа, а в Сърбия е приеман за един от ранните представители на сръбската литература. Автор е на едно известно оригинално съчинение, преводач, съставител на сборници, преписвач и калиграф. Творчеството му обхваща над 4300 ръкописни страници. Предполага се, че получава образованието си в школата, създадена от Константин Костенечки. След разоряването на родния му град от османските турци през 1455 г. отива в село Младо Нагоричане, северно от Куманово, където само година по-късно завършва своя труд – един доста обемист сборник от 1456 г. Няколко години след това завършва своя нов, още по-голям книжовен труд от Жеглиговския манастир, известен под името „Матейче“, съдържащ 31 проповеди. Изказва се мнение, че именно тук, в Жеглиговския манастир „Света Богородица“ [между Скопие и Куманово, в подножието на Скопска Черна гора] той прекарва по-голямата част от живота си. Боню Ангелов дори е на мнение, че е живял в манастира до края на живота си⁶⁶ (някъде между 1465 и 1480 г.). Владислав Граматик е пребивавал и в Рилския манастир, където пише „Разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир“ (т.нар. „Рилска повест“) през 1468/9 г. като продължение на Евтимиевото житие⁶⁷. Дело на неговото перо са четири изключително интересни сборника: „Пределни“ (1456), „Загребски сборник“ („Загребски панегерик“, 1469, написан по поръка на Димитър Кантакузин), Сборник от 1473 и „Рилски сборник“ („Рилски панегерик“, 1479)⁶⁸.

Така наречената „Рилска повест“ стои на границата между два жанра – историята и разказа като самостоеен жанр на средновековната литература, където строгото разграничаване на жанровите особености в този случай е невъзможно. По своя сюжет това произведение е *translatio*, т.е. разказ за „пренасяне на мощи“, но всъщност то ни сблъсква с друг жанр – историческия. Започва с обстоен исторически увод, в който се съобщава за появата на османците на Балканския полуостров и за покоряването на балканските народи. Авторът отбелязва и важните моменти в борбата срещу нашествениците – Чирменската битка при Марица и гибелта на Вълкашин и Углеша (1371), османското настъпление срещу Сърбия и паметното сражение на Косово поле, и смъртта на султан Мурад при Косовската битка (1389), а също и покоряването на българските области и Търново (1396)⁶⁹. По-нататъшният текст е свързан с възстановяването на Рилската обител и пренасянето на мощите от Търново в манастира.

⁶⁶ Ангелов, Б. Владислав Граматик. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 362-367.

⁶⁷ Динеков, Куев. Христоматия, с. 461.

⁶⁸ Божилов. Стара българска литература, с. 370; Динеков, Куев, Христоматия, с. 461.

⁶⁹ Ангелов. Владислав Граматик, с. 368-369.

Несъмнено Граматик е могъл да композира своето съчинение като изостави паметните исторически събития и се заеме с основната цел на своя разказ. Но неговият подход красноречиво говори за преобладаващото в него историческо съзнание над стремежа да представи само „завръщането“ на мощите на светеца. Именно от тази историческа гледна точка той представя една подробна картина на съдбините на българския народ в края на XIV в., така: „Когато грехът надделя – уви, поради нашите престъпления! – сръбската земя падна под властта им. Малко след това те завладяха и българските области подобно на някое слабо гнездо заедно с оня чуден град“. Той не споменава друга причина за падането на сръбското царство, нито за падането на българското царство. Дали би могъл да изтъкне други предпоставки за това? Вероятно, или по-скоро, със сигурност – да. Но авторът, добре запознат с библейските сюжети и причинно-следствената връзка на библейската история, казва, че грехът (без да уточнява какъв точно е той!) е причината за Божия гняв, изразен с нашествието на агаряните и падането на Търново. От разказа му лъха съвсем определено чувство на ненавист към покорителите [безбожниците], а също така и голяма скръб заради враждата между гърци, българи и сърби в онзи тежък исторически момент. Авторът описва нашествениците като „лют насилник“, проявяващ своето „безбожие“. ⁷⁰

Талантлив и образован автор, Владислав Граматик не пропуска случая да вплете в своя разказ и чисто политически внушения и оценки, и да подчертае открито своята патриотична позиция. Той не премълчава трагичните събития, довели до падането на България под властта на исмаилтяните, но за него причината за това не е нищо друго, а греха на българина, който предизвиква Божия гняв. Така отслабва гръцкото царство и става жертва на агаряните, които Бог е избрал за свое оръдие на наказанието, срещу които „никой не можеше да се противопостави по никакъв начин на страшният им пристъп“. Така загиват и сръбското, и българското царство. Владислав Граматик пише, че „властта на гръцкото царство отслабна по попущението и по неузнаваемите Му предопределения“, докато „исмаилтянският народ съвсем неочаквано нападна всички източни и южни страни в Азия и ги завладя, па достигна и в Тракия и си я подчини“. Божията воля е била такава.

Това разбиране на Владислав Граматик, книжовник от първото поколение, родено и изградено в условията на бездържавност, показва, че в българската историческа мисъл вече трайно се е наложил кръгът от обяснения, свързани с нашествието, начинът на неговото описание, както и оценките за това събитие. Причините за крушението се крият в греховността на българите, без обаче да са обяснени конкретните прояви на този грях. Тогава Бог решава да ги накаже с плен, робство, така, както някога е наказал и евреите. За това Той избира агаряните и им осигурява победи в сраженията. Българите напразно се сражават, защото срещу Божия промисъл и срещу Божия гняв никой не е в състояние да се опълчи. Силата е на страната на нашественика, защото Бог така е пожелал – това е Неговата воля⁷¹. Както у Цамблак, така и при Граматик библейската концепция за престолният град е добре усвоена и преплетена в разказа за падането на Търново: с падането на столицата загиват не само владетеля и светските водачи, но и духовният водач; народът погива, а онези, които са избегнали смъртта са отведени в робство и заставени да сменят дори вярата си. Животът в робство накара българите да осъзнаят, че поради собствените си грехове Бог е стоварил своето наказание по

⁷⁰ Пак там, с. 369.

⁷¹ Дроснева, Фолклор, с. 202.

същия начин, по който преди две хиляди години е наказвал и своя народ. По този начин още в първите десетилетия на живот под османска власт, българската книжнина изгражда представата за османското нашествие: за неговите причини и оценката, която средновековните автори му дават.

Димитър Кантакузин

През периода от последната четвърт на XIV и целият XV в. се умножава броят на книжовните центрове, в които не само се преписват, но се създават и оригинални творби, изцяло в традициите на Търновската книжовна школа. Творчеството на Димитър Кантакузин е особено показателно за този процес. То се отнася до втората половина на XV в. и продължава Евтимиевите литературни традиции, като същевременно бележи и края на класическата епоха. Димитър Кантакузин покровителства развитието на книжовната дейност и пребивава в Рилския манастир между 1469 и 1479 г. Той принадлежи към славянизирания клон на византийската аристократична фамилия Кантакузини, чиито представители са влияли по различно време върху балканската политика и култура. Поддържа връзки с Владислав Граматик, на когото с лични средства поръчва написването на „Загребския сборник“.⁷²

Кантакузин бил за времето си човек с високо богословско образование, твърде много начетен в църковно-религиозната проповедническа литература. Познавал е и произведения на древногръцката литература (Есхил, Пиндар и др.). Стилът, езикът и композицията на съчиненията му говорят за много добре школуван книжовник. Тежката социална и политическа обстановка, в която е протекъл неговият живот дава дълбок отпечатък върху литературното му дело. Това е време на извънредно тежка криза в живота на балканските народи: българската държава отдавна е разгромена, народът е потиснат и унижен. Турската военна мощ вече е насочила своята инвазия към западните предели на Балканския полуостров – една след друга падат отделни области в Македония, Сърбия, Босна, Черна гора, Влашко и България. Поради междуособиците между християнските народи през последния век, няма сила, която в онзи исторически момент би могла с успех да се противопостави на завоевателя⁷³.

Посланието на Димитър Кантакузин до доместика [гражданска, църковна или военна титла] на Жеглиговския манастир – Исай (със заглавие „Послание до доместик Исай“, поместено в сборник, съхраняван в библиотеката на Сръбската патриаршия), заслужава особено внимание. От съдържанието става ясно, че текстът на Кантакузин е в отговор на послание (не е запазено) на доместик Исай, в което той настоява пред книжовника да напише духовно слово с поучителен характер. Исай настоява Кантакузин писмено да му изпрати писание с духовни словеса по множество въпроси, тъй като той „мнозина напътства“. В отговор на похвалата Кантакузин също признава, че и посланието на Исай до него е поучително и много мъдро, дело на „богопросветен ум“. Посланието е изпълнено с горчивина, покаяние и безутешност. В него Кантакузин споделя своята скръб и мъка, а също и объркване от разорението на Балканите и съдбата на балканските народи, наказани поради множеството си грехове да бъдат победени от друговерци – османските турци.

⁷² Ангелов, Б. Димитър Кантакузин. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 373-374.

⁷³ Пак там, с. 373-374.

В своята студия „Планът Кантакузин“ Анчо Калоянов вижда друг поглед в посланието на Димитър Кантакузин, който отправя своите изобличителни слова към монасите от Жеглиговската обител: „Какво да кажа за монасите? Заради тях наистина се хули името на моя Творец и създател Бог, защото техните молитви, които се случи да слушам, са като някоя твърда стена при възпирането на гнева Господен!“. Калоянов настоява, че според Кантакузин свършекът на света е неотложен и окончателен: „Но мисля, че краят на света дойде [...], с преминаването на Седемхилядната година на сегашното тленно житие ще се премине към оня (отвѣдния) нетленен и безкраен свят“. За южните предели на славянската православна цивилизация Словото на Кантакузин е най-значимата творба за Последното време, ориентирано към 7000 г. от Сътворението, поради което то може да бъде означено като „Слово за свършека на света през 1492 г.“⁷⁴ В апокалиптичната литература свършека на света се свързва именно с годината 1492^{pa}. В пълна мяра този мотив е заявен и в „Слово за развращаващите и за развратените“ [„развращаващите“ са главите на автокефални Църкви в „нашата вселена“, а „развратените“ са техните паства]. Във всеки случай авторът специално отбелязва значимостта на това събитие [Краят], като най-важна част от неговото слово:

„Малко от многото разказах и то обзет от страх да не получим присъда и най-вече от осъждането на свещениците. Как така те ще бъдат съдени от нас? Това да не бъде, обаче този и към края преминаващият си живот на Седмия век принуждава да се припомнят греховете, заради които страдаме зле от вторите египтяни [османците] и от фараона [султана], по-насилствено дори, отколкото някога израилтяните. Но те очакваха да получат обещаното освобождаване, ако и да не вярваха в Божиите думи, а ние тези [думи] не мисля, че ще получим, защото от ден на ден добавяме достойното за наказанието и гневът Божий повдигаме!“

Не само очакван, но и доказан, че ще се сбъдне, Свършекът през 1492 г. дава право на Кантакузин да съди и свещенството, заради чиито грехове страдат всички. Намерен е и изходът за спасение на монасите от неизвестната обител, а заедно със слушателите и читателите, а и всички останали – те трябва да прекъснат общението със съгрешилите по двата пункта на обвиненията архиереи на Великата църква на Царевград Търнов. По този начин Кантакузин в прав текст отбелязва, че заради греховете си българският народ страда зле от османците, и то много повече, отколкото някога израилтяните са страдали в пленничествата, в които Господ ги е предавал. В резултат на тези грехове българският народ ден след ден прибавя за наказанието и гневът на Бога.

„Житие с малка похвала на Иван Рилски“ е написано по молба на манастирското братство, за да се отбележи връщането на мощите на Иван Рилски от Търново във възобновения Рилски манастир. Дългата наративно-историческа част представлява драматична присъда над средновековната балканска история, видяна като безконечна поредица от несправедливи войни, жестокост и надменност: „О плачевна повест [...] християните – говоря за гръцкото и българското племе и отчасти за сърбите, които тогава бяха най-слаби и тям подвластни – водеха люта междуособна бран многолетно и жестоко, и насилнически.“ Авторът не хвърля вината за последвалите събития върху

⁷⁴ Калоянов, А. Планът Кантакузин в слово за свършека на света през 1492 г. Liternet [онлайн] 08.04.2012 г. [посетено на 10 януари 2021]. Достъпно на <https://liternet.bg/publish/akaloianov/planyt-kantakuzin.htm>.

едни за сметка на други – злостта и безрасъдството на балканските народи са еднакво осъдени: за Кантакузин християнските владетели са еднакво виновни пред Бога.

Многолетната и изтощителна борба между българи и гърци естествено ги довежда до това сурово и нечовешко положение, в което са изпаднали – османското нашествие и гнет. Кантакузин отбелязва, че дори след покръстването си българите проявяват соурв'ство и безчеловѣчїе“, а гърците показват „съ високоумїемь прѣвъзнесенную грѣдыню“. Поради това свое неразумие те проливат кръвта си „като вода“, вместо да насочат своите усилия срещу общият им враг. Така с неизразима болка в душата Димитър Кантакузин рисува печалната картина на робския живот: „Земята е пуста, прочее, мъжете, които бяха християни и единовѣрни, виждат, че напразно проливат своята кръв; жените, без деца и обезчестени, се продават в робство; младежите са пленени, уви, и за православието са изгубени; и събраните имущества са жестоко разпилявани“. Не е чудно тогава защо Кантакузин възприема случващото се като Божие заслужено наказание⁷⁵.

В този смисъл Боню Ангелов отбелязва, че социалната и политическата обстановка в България в първите години на османското владичество оставили дълбок отпечатък върху литературното дело на Димитър Кантакузин, пропито не толкова с патриотични чувства и настроения, колкото с чувство на мистицизъм, с мисъл за греховност. Завоевателя е бил безкрайно безмилостен и жесток към всичко, което срещал по пътя на нашествието си на Балканите: хора, имот, културни ценности. Това на свой ред води до апатия, обхванала всички християнски народи поради страхът от неизбежната и жестока смърт. Тези страдания според Ангелов се възприемат като Божие наказание за недобър християнски живот. Освен това Ангелов отбелязва, че повечето книжовници от този период (XV в.) сочат, че робството е възприемано не само от летописците и книжовниците, но и от обикновения човек, като Божие наказание, срещу което като че ли не бива да се роптае⁷⁶. На свой ред Аделина Ангушева смята, че творчеството на Кантакузин се отличава с това, че той гледа на балканската история с усещането за разрушението на цял един свят, за загуба и справедливо наказание⁷⁷.

Османското нашествие в ранновъзрожденската историография

Вековете XVII и XVIII са едни от най-слабо познатите периоди от историята на българската литература. За дълго време дори се е смятало, че през този период не би могло изобщо да се говори за литературен живот поради тежките обществено-политически условия в България. В края на XVI в. започва упадъкът на Османската империя, който през следващите векове все повече се задълбочава. Този упадък води и до влошаване на положението на покореното българско население, вследствие на увеличените държавни данъци, бедствията от военните походи, нашествията на чужди войски и разбойническите грабежи на кърджалиите⁷⁸. Това е обществено-политическия контекст, в който се развива българската литература от този период. Основни книжовни центрове били манастирите – Зографския и Хилендарския в Света гора, Рилския,

⁷⁵ Ангелов. Димитър Кантакузин, с. 373-375.

⁷⁶ Ангелов. Димитър Кантакузин, с. 375-376.

⁷⁷ Ангушева, А. Димитър Кантакузин. // *История на българската средновековна литература*. София, 2008, с. 645.

⁷⁸ Разбойници, действащи на групи в Османската империя, организирани под командите на опитни познавачи на военното дело.

Етрополския, Черепишкия, Кукленския, Гложенския, Драгалевския, и други⁷⁹. На този исторически и литературно-културен фон пишат своите произведения разгледаните по-долу ранновъзрожденски автори – Паисий Хилендарски, Йосиф Брадати и йеросхимонах Спиридон Габровски.

Паисий Хилендарски

Българското Възраждане започва през XVIII в. с първата писана българска история на Паисий Хилендарски. Той е духовно лице и неговата подготовка и задълженията му на йеромонах, са надеждно основание да се смята, че познава библейският модел за интерпретация на света. Текстът на „История славянобългарска“ показва, че Паисий владее основните постулати на Свещената история.

Представите на Паисий за миналото отчасти са формирани, както и на всеки българин от тази епоха, от фолклора. Така Паисий гради представите си за отминалите времена чрез фолклора и това се вижда от страниците на неговата история. А фолклорът в тази епоха до голяма степен се основава на библейските сюжети и заемки от библейските текстове. Паисий не само е познавал пълният състав на библейските текстове, но неговата история се основава на библейският модел на историята. Не без основание можем да твърдим, че Библията, като свещена книга на християните, е оставила своя отпечатък върху цялостния живот на българското общество – обреден, фолклорен, словесен, църковно-религиозен.⁸⁰ Тя задава и модела на средновековните летописци за това как се пише история. В своята история Паисий пише:

„И отново три години [Мурад] събирал турска войска срещу България. В това време Срацимир и Шишман имали разпра и крамола. Срацимир искал – като по-голям брат – да царува в Търново, но Йоан Шишман не искал да му отстъпи. Така двамата имали голяма ненавист помежду си и готвели войска за междуособна война. В това време гърците и турците видели българското несъгласие и Мурад се вдигнал отново с войска срещу България. Турската войска нападнала България. Срацимир не искал да иде на помощ на своя брат Шишман поради злобата и ненавистта, която имал към Шишмана. Така турците взели от българите първо Едрене, после потеглили със силна войска към Търново. Станало голямо сражение и кръвопролитие. Цар Шишман се бил дълго време с турците в Търново и по клисури и укрепени места. Различни сражения и боеве имало между турците и българите. Но турците по Божия воля в това време надвили и взели Търновград и поробили и завладели цяла България. Оттогава и досега те държат в робство и угнетяват българската земя.“

Омразата на двамата братя стои като главна предпоставка за османското нашествие. Освен това постоянните вражди между християнските народи (гърци, сърби и българи) несъмнено е втората главна предпоставка за завладяването. Паисий отбелязва това, което през XIV-XV в. е дълбоко залегнало в средновековната историопис като причина за падането на България: „Турците по Божия воля в това време надвили и взели Търновград и поробили и завладели цяла България“. Без съмнение, разпокъсаността на България и разделеното българско царство през втората половина на XIV в., както и липсата на единодействие и разбирателство между балканските владетели, и недоверието, напластено между тях в продължение на десетилетия, води до успешната

⁷⁹ Динеков, П. Българската литература през XVII-XVIII в. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 402-403.

⁸⁰ Пенев, Б. История на новата българска литература. София, Т.1., 1976, с. 509-510.

експанзия на османците. В представите на средновековните ни и възрожденски автори, това предизвиква Божия гняв.

В много отношения Паисий се явява предвестник и подготвител на нови фази в развитието на националния живот и поставя на своето време нови, неподозирани по-рано въпроси. В историческата интерпретация той е в зависимост и от предходниците и съвременниците си, а също и от възгледите на монашеската среда. Това обуславя и неговият мироглед, през който пише своята история – всички събития и исторически преврати за него имат винаги едно единствено обяснение: Божията воля. Именно тя стои над всичко и е първопричина за всичко. Тази висша воля управлява и предопределя съдбините на отделни лица и народи, на нея никой не може да се противопостави – тя винаги е справедлива. Според Паисий цялата история на човечеството не е нищо друго освен реализация на тази Божия воля и висша справедливост: „Понякога струва ни се, че Бог е престанал да се грижи за нас и че завинаги ни е забравил. Струва ни се, че българският народ е отхвърлен и забравен от Бога, обаче никой не може да изчерпи разума Божии и да узнае какви съдбини чертае Бог на българското племе“⁸¹. Паисий още пише:

„Дивни са присъдите на Бога, неизследима е бездната на неговите съвети за управлението на тоя свят и за промисъла, с който управлява царствата. Понякога ни се струва, като че не се грижи за нас, като че ни е пренебрегнал с безкрайна забрава, но не е така. Може в летописите и историите на евреите да се узнае как много пъти ги предаваше в плен и запустение, и пак ги събираше и закрепваше в тяхното царство, както и сега се вижда от упадъка на източното гръцко и българско царство. И струва ни се, че не окончателно бе отхвърлено и забравено от Бога.“

Злополуките на българските и сръбските царе се обясняват от Паисий с техните грехове – тези злополуки са Божие наказание. В тази връзка Паисий пише, че цар Самуил (997-1014) „побеждавал и покорил много земя. Докато бил в началото почитителен към Бога и Бог му помагал. После се развратил и Бог го изоставил. Подигнал се със завист срещу своя род и царското семейство и избил цялото семейство. Така Самуил заради проливането на невинна кръв, когато избил своя царски род, прогневил много Бога и Бог изпратил гнева си върху него и върху цяла България и ги предал в гръцки ръце за много време“. Заради греховете на Самуил, според Паисий, Бог го наказал чрез Никифор.

Паисий отбелязва, че разделението и омразата на християнските владетели един срещу друг, са причината за османското нашествие и падането им под чужда власт – успехът на османските турци се дължи на обстоятелството, че гърци и българи не са имали съгласие помежду си, в резултат на което заслужено привлекли върху си Божия гняв, погубили своето царство и държава, и станали „най-долни турски роби“:

„В гръцките истории е писано, че Шишман и Срацимир сами повикали турците в България един срещу друг, но турците се опълчили и против двамата и завзели от тях България, но това не е истина. В началото техните летописци писали така, но руските и московските печатни истории показват, че гръцкият цар Мануил повикал изпърво турците против България и ги пуснал през море и по сухо срещу България. Така се

⁸¹ Пак там, с. 509-510.

почнала войната най-напред чрез гърците против България и цар Шишман. Това казахме за българите и техните царе и за гърците, как гърците и българите са имали непрестанна война. Българите имали и други крале и царе в съседство с България – татари, маджари, немци, латини, сърби; рядко понякога водели война и бой с тях, а с гърците – непрестанно. Рядко някога имали мир, но все война, бой и вражда имали помежду си. Така никак не били сговорни едни с други, докато привлекли върху себе си Божия гняв, погубили своето царство и държава и станали „най-долни турски роби“ – и до тоя ден. Ако гърците и българите бяха имали любов и съгласие, турците не биха могли да ги надвият по никакъв начин, но самите гърци ги викали на помощ и сами се предавали в техните ръце. Турците ги оградили отвсякъде и ги покорили под своята власт и иго.“

Религиозният мироглед на Паисий ясно личи в неговия стил, в който често срещани са изрази като: „попущением Божиим“, „по осмотрению Божию“, „по повелению Божию“, „то била воля Божия“, „по воля Божия“ и др. подобни, които показват, че според автора падането на България под османска власт не е просто историческа хроника, а Божия воля. Този императив е дълбоко вплетен в творбата на автора, до такава степен, че дори е задължителен. Паисий не може да обясни по друг начин падането на България, освен чрез допущението на Бога и Божията воля.

Йосиф Брадати

През последните векове на османското владичество, и по-конкретно XVII-XVIII в., широко разпространение получили т.нар. дамаскини – сборници с разнообразно съдържание, предназначени за домашно четиво (по името на гръцкия църковен писател Дамаскин Студит, създател на сборника „Съкровище“). Според някои сведения Йосиф Брадати работил между 1690 и 1757 г. в Рилския манастир⁸² и е най-известният и плодовит дамаскинар⁸³. Той е монах от Рилския манастир, но работил и в Северна Македония, Враца, Самоков, Белово. Превежда от гръцки слова от различни автори: Дамаскин Студит, Теодор Студит, Агапий монах и др. Превеждайки обаче чуждите творби, той често ги подлага на преработка или умело вмъква в чуждите четива свои мисли и разсъждения, свързани с важни въпроси на съвременността, за да бъдат достъпни на българския читател, придавайки им антиосманско звучене⁸⁴.

До нас са достигнали редица сборници, съставени от Йосиф Брадати⁸⁵, в които той, освен от религиозна просвета, се вълнува и от други въпроси, свързани със съдбата на балканските народи. В тях Йосиф Брадати смята за потребно да припомни причините за падането на българската държава в края на XIV в. Защо балканските народи падат под османска власт? Могло ли е да бъде избегнато това общо за тях злощастие? Неговия отговор намираме в „Слово за суетния век и змията“⁸⁶:

„Ако ние християните бихме били покорни и съгласни един на друг, не би ни предал Бог в агарянски ръце, да ни досаждат и да ни бият, да ни наричат неверни и като

⁸² Динеков, П. Йосиф Брадати. // *История на българската литература*. София, Т.1., 1962, с. 415.

⁸³ Съставител, преводач или преписвач на дамаскини – летописни преписки към църковно-богослужбени книги. Първите дамаскини включват само преводи на произведения на Дамаскин Студит, а по-късно се комбинират с преводи на произведения на други автори.

⁸⁴ Динеков, Куев. Христоматия, с. 505.

⁸⁵ Динеков. Йосиф Брадати, с. 415.

⁸⁶ Това произведение е на Йоан Златоуст, в което Йосиф Брадати вмъква своя оригинална добавка.

незнаехме Бога и такива люти и горки досади от агаряни търпиме заради непокорството наше. Докато имахме благочестиво царство гъркът не се покори на българския цар, българинът не се покори на гръцкия цар. Когато видя Бог тяхното непокорство, отне от тях царството и всяка власт и я предаде на агаряните. И рече Господ: Дадох ви царство и господство, а вие не пожелахте един другиму да се покорите. Да ви предам аз в ръцете на нечистия агарянин и със сила да се покорите на нечестивия, да ви наричат неверни и беззаконни! Такова нещо сътвори за вас непокорството ваше да станете под послушание и покорение на нечестивия.“⁸⁷

Според автора причините за падането на християните под османска власт, са постоянните несъгласия и взаимни вражди между християнските народи, които са изтощили българи, сърби и гърци и са ги направили неспособни да защитават своята самостоятелност. Йосиф Брадати е категоричен – сам Бог е предал християнските народи, и в частност българския, в ръцете на османците.

Йеросхимонах Спиридон Габровски

Паисиевата история оказва голямо влияние за по-нататъшното развитие на българската литература. Делото му е ядрото на характерното за Ранното българско възраждане насочване към историографията, довела до появата на няколко подобни творби в относително кратък отрязък от време. Сред тях особен интерес представлява „Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ“ на йеросхимонах Спиридон, един от първите ученици на Паисий. Изследователите подчертават връзката ѝ с Паисиевата история, а и с анонимната и недатирана, но безспорно писана по-рано Зографска история. Няма съмнение, че ранновъзрожденските трудове, посветени на миналото на българския народ са обединени от един общ възглед. За Спиридон Паисиевата история създава интерес към историческото минало на българския народ. Той е от онези Паисиеви ученици, които са имали за главна цел да разработят българската историография, да съберат нови материали за проучването на българската история. Спиридон пише своята история 30 години след тази на Паисий (1792). Намерена е от Хилфердинг през 1868 г. недалеч от Брегалница (Македония) и е пазена в Императорската публична библиотека в Петроград. Издадена е от проф. Васил Златарски в отделна книга през 1900 г.⁸⁸

Спиридон е роден в Габрово през първата половина на XVIII в. Още съвсем млад заминава за Света гора и става монах. Прекарва дълги години в Зографския и Хилендарския манастир. Между 1747 и 1763 г., поради несъгласие между монасите в българския и сръбския манастир се премества в Илинския скит на Пантократорския манастир при украинеца Паисий Величковски, който през 1763 г. напуска Света гора и заминава за Молдова с 64 монаси, един от които е и Спиридон – по това време един от най-усърдните му ученици с духовен сан йеросхимонах. Заедно със своя учител Спиридон посещава молдовските манастири Драгомирна и Секул, а през 1779 г. се установява в манастира Нямц край Яш, където остава до смъртта на своя учител и наставник (1794). Спиридон използва библиотеката на манастира, за да допълни познанията си и през 1792 г. успява да завърши книгата си „История во кратце о

⁸⁷ **Панайотов**, Вестници, с. 77; **Динев**, **Киев**. Христоматия, с. 505-506.

⁸⁸ **Пенев**, **Б**. История на новата българска литература. София, Т.1., 1976, с. 459, 556-557.

болгарском народе словенском“. През 1794 г. Спиридон напуска Нямц и се отправя за България със своя ръкопис. Установява се в Рилския манастир, където и умира (1824).⁸⁹

Написаната от йеросхимонах Спиридон Габровски история за българите е трета поред след Зографската и Паисиевата. Спиридон черпил от „Зографската история“, както и от тази на Паисий, а също и руския превод на „Църковни и граждански деяния“ от Цезар Бароний, „Световна хроника“ от Йоан Зонара, произведения на руския писател Д. Ростовски, на Черноризец Храбър, житието на Григорий Синаит от Калист I. Двете истории, на Спиридон и на Паисий, се различават твърде много една от друга, както по дух, така и по форма. Спиридон е коригирал и допълнял историческия материал, представен от Паисий, ползвал се е и от други извори и по този начин е разработил историографията през XVIII в. Той пише българска история, тъй като скърби, че историческото минало на неговия народ е забравено⁹⁰. Както е известно Паисий завършва своята история с падането на България под османска власт, а Спиридон продължава изложението на събитията до 1789 г. – времето на управлението на султан Мустафа III (1717-1774) и стремежите му на всяка цена да спечели поредна, седма по ред Руско-турската война (1768-1774). Както споменатите вече книжовници от XIV-XV в., така и Спиридон излага библейски събития, като се придържа строго към литературната традиция, според която са се писали в това време историческите съчинения. Всички съставители на исторически трудове по това време, не само в нашата, но и в сръбската и руската книжнина, са писали по един определен шаблон, излагали са историческото съдържание в традиционна схема, следвайки библейския модел на историята, без да внасят в нея никакви съществени изменения.

Разказвайки за падането на Втората българска държава, авторът, подобно на Паисий, не се ограничава до това да изобрази съдбата на българския народ и да разгледа българската история изолирано от историята на съседните народи, а напротив – поставя я във връзка с историята на гърци, сърби и турци. И въпреки, че Спиридоновата история има малка научна стойност, както впрочем и историята на Паисий, това в никакъв случай не намалява нейното значение като документ за настроението на дадена епоха и като фактор за духовно пробуждане на българския народ през Възраждането. Определено трябва да отбележим, че подобно настроение просъществува вече четири столетия и половина – от средата на XIV в. до самия край на XVIII в. В този смисъл Спиридон, според Боян Пенев, излага събитията само откъм фактическата страна, но твърде откъслечно, без да търси вътрешната зависимост между историческите факти, макар връзката между тях да е изключително хронологична. Събитията, описани от автора, и тяхното обяснение, е в пълния смисъл на думата в зависимост от т.нар. богословска школа, според която всички исторически събития имат едно обяснение: волята на провидението. Професор Златарски, подобно на Боян Пенев, смята, че автора „туря вървежа на историческите събития в зависимост от Провидението, което ръководи съдбините на човечеството, като награждава хората за добрите им работи, и ги наказва за техните грехове“⁹¹. Според Спиридон България пада под османска власт за да се изпълни справедливата присъда на Бога, който наказва българите, загдето са се отлъчили в своя нравствен живот от християнската вяра⁹². Златарски посочва стр.

⁸⁹ Пенев. История на новата българска литература, с. 557-569.

⁹⁰ Пак там, с. 559-562.

⁹¹ История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ. С предговор от проф. В. Златарски. 1900. <https://archive.org/details/istoriavokrattoospirgoog/page/n157/mode/2up> [посетено на 12 март 2021], с. X.

⁹² Пенев. История на новата българска литература, с. 568.

102,103 от историята на Спиридон, където автора пише за Божия гняв върху християните: гняв, който никой ум и никой език не може да изрази: „Господ Бог Адонай в своя праведен гняв и ярост изобличава християнските народи [гърци, сърби, българи и албанци], че заради мерзостите им и заради оскверняването на името Му, Той ще отхвърли и няма да пощади тези четири народа, а със силата на меча ще ги погуби.“

Във връзка с Чирменската битка Спиридон пише, че събраните 120 хиляди сръбски, български и гръцки войски, с намерение да изгонят турците от Македония и от Тракия, не помислиха, че срещу гнева на Бога никой не може да се противи. Очевидно автора цитира Исай Серски, който в „Разорението след Чирменската битка“ отбелязва, че „срещу Божия гняв никой не може да се противопостави“.

Целта на това изследване не е да изкаже различно становище за причините, довели до падането на България под османска власт, а да представи един по-различен ракурс на случилото се, – през погледа на богатата българска средновековна и ранновъзрожденска историография, която ни помага да разберем проникналото в съзнанието и битието на българина разбиране, че османското нашествие е Божието наказание за греховете на българския народ. В този смисъл логичният извод, до който достигам в края на това изследване е, че историята не е просто низ от събития, които следват своята закономерна хронологичност, но тези събития се намират във взаимна свързаност: Божия гняв предизвиква погиването на българската държава, но всъщност българския народ, предизвиквайки Бога, сам предопределя своето настояще и бъдеще.

Анализирайки изворите, въз основа, на които се гради моята теза, разглеждайки средновековните и ранновъзрожденски български автори, стигам до заключението, че причините за османското нашествие и падането на Второто българско царство под османска власт, преценени през погледа на тази книжнина, са Божията воля и греха на християнските народи.

Според Паисий Хилендарски и Йосиф Брадати Божия гняв се стоварва върху балканските народи, в частност – върху българите и гърците (отчасти и сърбите, според Димитър Кантакузин), не само поради постоянните многовековни войни между тях, но и заради липсата на съгласие и разбирателство между тези два християнски народа. В същото време средновековните хронисти, като Исай Серски, Григорий Цамблак и Владислав Граматик, не се интересуват от причините за Божия гняв и избягват да конкретизират в какво точно се състои греха на християнските народи (сърби, българи и гърци, а йеросхимонах Спиридон Габровски включва и албанците в този списък) – грех, който предизвиква Божието наказание. За тях е достатъчно само да отбележат, че именно това е причината за падането на Второто българско царство – „надделяването на греха“.

Разбира се, това османско нашествие, според тези автори, се случва поради Божията воля и предопределение. Такова е внушението, което оставят у своите читатели както Григорий Цамблак, така и Йоасаф Бдински и Владислав Граматик.

Христо Матанов описва жестокото османско завладяване, цитирайки преписката на неизвестен български книжовник от манастира Слеч край Битоля, писана само година след превземането на Търново: „И тогава беше запустение и велика скръб от

безбожните измаилтяни, каквато не е била и няма да бъде“⁹³. В самия край на века друг книжовник от същия манастир отбелязва, че е бил свидетел на „голяма сеч над християните“⁹⁴. На този исторически фон виждаме, че повече от четири века – от Исая Серски до Спиридон Габровски – тази представа за Божието наказание, допущение и воля като причина за падането на България, е била все още актуална, а това само показва, че преди и по време на османското владичество в народностното съзнание тази нагласа е била доминираща в опита за обяснението на тези събития.

В това, надявам се, се състои и приносният характер на статията. В нея не само са събрани извадки от произведенията на средновековните български книжовници, които ясно показват, че Божия гняв е неоспорима предпоставка за краха на Втората българска държава, но и те са систематизирани по начин, който да очертае богословският подход, застъпен в изследването и следващ съвременните на епохата исторически извори. Изказано и аргументирано е мнение *a priori*, че османското нашествие е възприемано като Божи гняв и наказание, като бич Божий, без това становище да има претенцията за цялостен анализ на книжовността от този период.

Изводът, който можем да направим е, че от епохата на Цамблак до времето на Паисий, в светогледа на българският народ съществува убеждението, че османците са завладели Балканите заради отстъплението от Бога. Случайно ли е това? Погледнато през призмата на средновековната историопис това е съвсем нормален поглед на случилите се събития, отразени в тези извори на средновековната българска писмена. Ето защо убедено можем да твърдим, че тази духовна причина е битувала сред българският народ и отразена в средновековната ни книжнина – подходът е същия, изразените средства са същите, сюжетът е същия. Тоест, българският народ възприема османското нашествие като резултат от собственото си духовно отстъпление.

Summary

THE OTTOMAN INVASION AND THE FALL OF THE SECOND BULGARIAN STATE UNDER OTTOMAN RULE THROUGH THE VIEW OF THE BULGARIAN MEDIEVAL LITERARY TRADITION AND THE REVIVAL HISTORIOGRAPHY

Rangel Georgiev Mladenov

Master of History from NBU; Master's Degree in Practical Theology from TCM International, Austria; PhD student in History Studies at NBU

When we talk about the Ottoman invasion on the Balkan Peninsula and the fall of the Second Bulgarian Kingdom through the prism of medieval Bulgarian historiography, we have to bear in mind that in the medieval literature the idea of the wrath of God that made the Bulgarian kingdom come under the Ottoman rule is widely represented. In it, the Ottoman state was seen as an instrument of God's wrath against the Christian peoples. This is precisely the notion of medieval Bulgarian writers about what happened at the end of the fourteenth century, in which

⁹³ **Матанов, Христо.** България след България. Първите десетилетия. // *История на българите от древността до края на XVI век.* София, Т.1., 2003, с. 491.

⁹⁴ Пак там, с. 491.

we find firm data that the fall of Bulgaria under the Ottoman rule is due to God's wrath and punishment – God abandoned the Christian peoples because of their sins and their constant wars and conflicts.

Paisii Hilendarski writes that for this reason Bulgarians and Greeks have attracted the wrath of God and destroyed their countries, becoming the lowest Turkish slaves. Joseph Bradatty notes that if the Christian peoples lived in understanding with one another, God would not have delivered them into the hand of Hagarenes. Spiridon Gabrovski reminds that God in his righteous anger and rage rebukes the Christian peoples [Greeks, Serbs, Bulgarians, and Albanians] who will be destroyed by the sword because of their abominations. The words of Joasaph Bdinski and Isaiah Serski are also godly – no one can oppose the wrath of God. Other medieval writers also write in this discourse, describing the tragic events of the late fourteenth century as a result of the wrath of God because of which the Christian peoples were delivered into the hand of the Hagarenes.

However, to what extent can the works of these authors be regarded as historical works? To what extent can we trust the literary production of these authors in order to be credible in their historical record? From the point of view of modern historical science, we not only can but must also view them as, among other things, historical writings. There are basically three reasons for this. First, they cover many historical events, list the names of many rulers, mention many battles, victories, and defeats. Secondly, many of these authors refer to other historical texts. Third, they reflect the spirit of their time, in a way that was possible for the historiography of their time. However, we must admit that a significant part of their works should by no means be taken as historical facts, but we must nevertheless bear in mind that their task was not to write historical works but to reflect what happened through the prism through which they themselves, and also the Bulgarian people, saw these events. This text helps us to look through the look of medieval literature to get an idea of how the fall of Bulgaria under the Ottoman rule has been reflected in the written tradition of that era, and how these authors explained the death of the Second Bulgarian State.

Keywords:

Ottoman // invasion // historiography // scribes // God's wrath